

Izasław Frenkel, Andrzej Rosner, Monika Stanny

KSZTAŁTOWANIE SIĘ POPULACJI LUDNOŚCI WIEJSKIEJ

Ludność wiejska kraju – problem przesunięć granic państwa

O ile wydaje się, że w listopadzie 1918 r. polityczna decyzja o powstaniu suwerennego państwa polskiego po I wojnie światowej była przesądzoną, o tyle określenie przebiegu jego granic (a co za tym idzie liczby ludności zamieszkałej w tych granicach) okazało się procesem trwającym następnych parę lat. Międzywojenne granice kraju wyznaczyły dopiero takie zdarzenia jak powstanie wielkopolskie, plebiscyt na Śląsku, pokój ryski i przyłączenie Wilna do Polski. Można więc przyjąć, że ostateczny kształt granic Polski międzywojennej wyłoniony został pod koniec 1922 r., jest to jednak uproszczenie niebiorące pod uwagę np. kwestii aneksji Zaolzia w 1938 r.

Analizując historię Polski okresu międzywojennego, nie można zapomnieć, że państwo to odrodziło się po stu dwudziestu trzech latach zaborów i składało z trzech części (byłego zaboru rosyjskiego, pruskiego i austro-węgierskiego) o odmiennym porządku prawnym, strukturze gospodarczej, podległych innym politykom wewnętrznym itp. Różny był też poziom rozwoju społecznego i gospodarczego, a także stopień przełamywania trudności wiążących się ze zmianami, jakie przyniosło odejście od systemu feudalnego na wsi. Powiązany z opóźnieniem tego procesu rozwój miast, wraz z rozwojem przemysłu, także przebiegał w każdym zaborze w sposób odmienny. Warto również zdać sobie sprawę z tego, że trzy części składowe terytorium Polski międzywojennej to obszary traktowane przez państwa rozbiorowe jako tereny peryferyjne, stanowiące rolnicze zaplecze dla rozwijających się miast i przemysłu w ich centralnych częściach. Galicja wykazywała zapóźnienie w rozwoju w stosunku do terenów dzisiejszej Austrii, ale także Czech, Węgier i Słowacji. Podobnie na tle ówczesnych Niemiec wypadała i traktowana była Wielkopolska – relatywnie dobrze rozwinięta w stosunku do pozostałych części Polski – stanowiąca zaplecze produkcji rolnej dla rozwijanego w innych częściach cesarstwa przemysłu. Również tereny zaboru rosyjskiego traktowano jako obszar pogranicza, peryferia imperium. Procesy rozwoju gospodarczego powstrzymywane zostały

dodatkowo przez represje po powstaniu styczniowym¹, zwłaszcza zsyłki, w tym młodzieży, i odebranie wielu miejscowościom praw miejskich. Przykładem stosunku do ziem polskich w Imperium Rosyjskim może być fakt utworzenia tzw. strefy osiedlenia na terenach peryferyjnych, między innymi w Królestwie Polskim. Strefa ta służyła władzom carskim do wysiedlania ludności żydowskiej z miast dużych, zwłaszcza takich jak Moskwa, Petersburg czy Kijów, a proces ten, inspirowany przez władze, nasilił się po zamachu na cara Aleksandra II i, mówiąc dzisiejszym językiem, przybrał formę czystek etnicznych, tworząc z zachodnich rubieży imperium miejsce zsyłki osób wysiedlanych z jej centralnych części (Borzymińska, Żebrowski 2003, s. 583–584).

Powierzchnia kraju w 1921 r., w którym przeprowadzono pierwszy spis powszechny, wynosiła 388,4 tys. km², a udział poszczególnych części to ok. 69% terytorium dawnego zaboru rosyjskiego, ok. 20% zaboru austriackiego i ok. 11% pruskiego. Gęstość zaludnienia w tym czasie to 70 osób na 1 km². Warto zauważyć, że była ona silnie zróżnicowana regionalnie i najwyższa w województwach wschodnich (21 osób na 1 km² w poleskim, 35 – w nowogródzkim, a 118 w łódzkim czy 114 w krakowskim)². Według spisu powszechnego z 1921 r. ogólna liczba ludności Polski wynosiła 27 177 tys., nie obejmował on jednak mieszkańców terenów spornych Górnego Śląska oraz części późniejszego województwa wileńskiego. To samo źródło podaje, że ludność wiejska stanowiła 75,4%, a miejska 24,6% ludności kraju (Kuklo, Łukasiewicz, Leszczyńska 2014). Polska okresu międzywojennego była krajem wielonarodowościowym. Jej struktura narodowościowa według spisu z 1931 r. (i deklaracji języka ojczystego, za Mały Rocznik Statystyczny 1939, s. 23) składała się w 68,9% z Polaków, 10,1% z Ukraińców, 8,6% z Żydów, 6,9% Rosjan i Białorusinów, 2,8% z Niemców.

Po II wojnie światowej pierwszy spis ludności (w 1946 r.) podał, że mieszkańców kraju jest 23 930 tys., z czego 16 166 tys. to mieszkańcy wsi, stanowiący wówczas 68% ogółu populacji (Rocznik Statystyczny 1947, s. 15)³. Państwo w wymiarze demograficznym zostało w znacznej mierze zredukowane, liczyło wówczas o 11,2 mln mniej mieszkańców niż w 1939 r. W nowych granicach Polski mieszkało niespełna 20 mln obywateli II Rzeczypospolitej lub ich potomków. Pośród pozostałych osób najliczniejsza była ludność niemiecka, licząca ok. 2 mln, która wkrótce została wysiedlona. Znacznie okrejone zostały liczne przed wojną mniejszości narodowe: Ukraińcy, Żydzi, a także Białorusini.

¹ Powstanie styczniowe – polskie powstanie narodowe przeciwko Imperium Rosyjskiemu. Trwało od stycznia 1863 do jesieni 1864. Zasięgiem objęto tylko ziemie zaboru rosyjskiego.

² Pomijamy w zestawieniu nietypowe ze względu na stopień urbanizacji województwa śląskie i warszawskie.

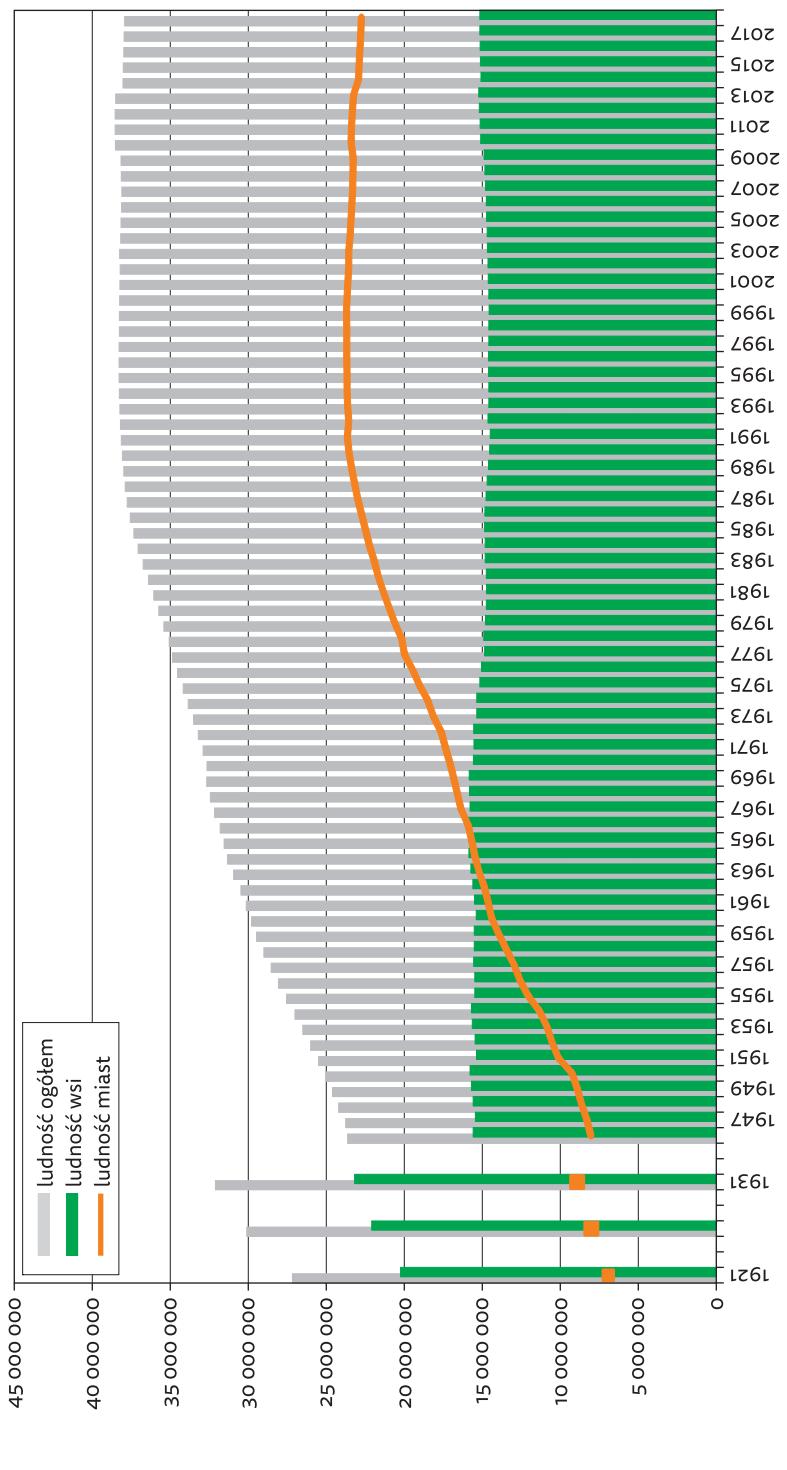
³ Gęstość zaludnienia, która w 1939 r. wynosiła 90 osób na 1 km², w 1946 spadła do 77 osób na 1 km².

Również i one stały się szybko niemal nieobecne, a Polska stała się krajem względnie homogenicznym narodowościowo i wyznaniowo (Kwilecki 1963, s. 96; Tomaszewski 1991, s. 464; Okolski 2005, s. 111; Stanny 1997, s. 171).

W latach 1945–2015 ogólna liczba ludności Polski zwiększała się średnio o ponad 300 tys. osób na rok, ale zasób populacji mieszkającej w granicach administracyjnych obszarów wiejskich był wielkością *constans*. Dodajmy – o czym napiszemy więcej w dalszej części artykułu – że przez okres powojenny dodatni przyrost naturalny na wsi był w całości „konsumowany” przez ujemne dla wsi saldo migracji, stąd bezwzględna liczba mieszkańców utrzymywała się stale na poziomie ok. 15 mln (rys. 1). W sto lat po odzyskaniu niepodległości ludność kraju (wg Rocznika Demograficznego 2017) wynosi niecałe 38 433 tys., a powierzchnia 312 tys. km², zatem gęstość zaludnienia to ok. 123 osoby na 1 km². Z tego na wsi mieszka 40% populacji, obszary wiejskie zajmują 93% powierzchni kraju, a gęstość zaludnienia wynosi 52 osoby na 1 km².

Przedstawione dane statystyczne, choć prawdziwe, mogą być jednak mylące. Przede wszystkim w okresie, o którym mowa, nastąpiły zmiany granic państwowych, a więc populacja z lat 1921 i 2016 to mieszkańcy kraju o różnej powierzchni i – co za tym idzie – innych granicach (rys. 2). W wyniku II wojny światowej uległa przesunięciu granica wschodnia kraju (w przybliżeniu do tzw. linii Curzona), a zachodnia – do linii Odry i Nysy Łużyckiej. Ziemie, które znalazły się na terytorium Polski, nazywane były Ziemiami Odzyskanymi, obecnie jednak funkcjonuje określenie Ziemie Zachodnie i Północne Polski (dalej ZZiPP).

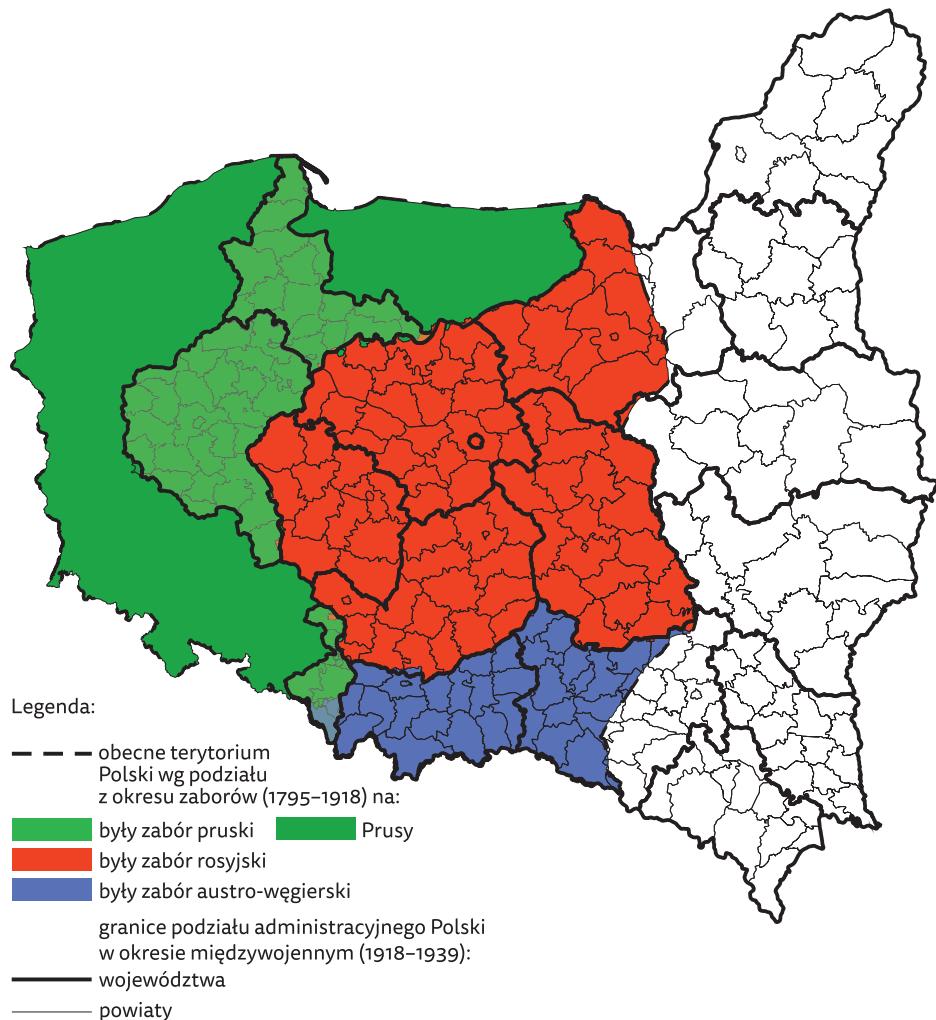
Nie jest to jedyna trudność przy porównywaniu danych obecnych i tych sprzed stu lat. Inną stanowi kwestia podziału ludności na wiejską i miejską. W 1921 r. na terenie Polski było 611 miast, 10 lat później już 635. Pod koniec stuletniego okresu, o którym mowa, na terenie Polski (o bezwzględnie mniejszej powierzchni i w innych granicach) znajdowała się 923 miasta (stan na 1 stycznia 2017 r.). Na zmiany udziału ludności wiejskiej i miejskiej, poza różnym tempem przyrostu naturalnego ludności wsi i miast, wpływały również procesy migracyjne oraz zmiany podziału administracyjnego. Pod tymi ostatnimi rozumieć należy nadawanie i odbieranie poszczególnym miejscowościom statusu miasta oraz przyłączanie do miast (ewentualnie odłączanie od nich) sąsiednich terenów, które wiążą się z ich rozrastaniem się. Co oczywiste, ich mieszkańcy w takiej sytuacji zmieniają status z mieszkańców wsi, stając się mieszkańcami miast i na odwrót. W Polsce przez cały okres stu lat o zaliczeniu do ludności wiejskiej decydowało kryterium administracyjne, tzn. status

Rys. 1.

Liczba ludności Polski w podziale na miejską i wiejską w latach 1921–2016

Źródło: obliczenia własne na podstawie roczników statystycznych Rzeczypospolitej Polskiej 1920/1921 i 1927; Małego Rocznika Statystycznego 1939 (dane z 1931); roczników statystycznych Polski za lata 1947–1950, 1955, 1958–2017.

prawny miejscowości. Ludzi zamieszkałych w miejscowościach posiadających urzędowe prawa miejskie zaliczano do ludności miejskiej⁴.

Rys. 2.

Poglądowy zasięg dawnych granic na tle obecnego terytorium Polski

Źródło: oprac. własne.

⁴ W okresie PRL (1954–1973) niektóre jednostki administracyjne posiadały status osiedla, przy czym ludność osiedli zaliczana była do ludności miejskiej (*Definicje podstawowych pojęć... 1979*, s. 17).

Przykład podziału ludności na wiejską i miejską pokazuje, jak trudno jest w sposób metodologicznie poprawny, bez uproszczeń, prześledzić procesy demograficzne w okresie stu lat niepodległości. Dodać do tego trzeba, że dla dwudziestolecia międzywojennego dostępne dane są dość ubogie i nie zawsze oznaczają to samo, co nazywane w ten sam sposób informacje późniejsze. Również w przypadku informacji dotyczących okresów mniej odległych niektóre wydają się bardzo wątpliwe. Dotyczy to np. migracji zagranicznych w całym okresie powojennym, a w ostatnich w przybliżeniu 20 latach również migracji wewnętrznych, których statystyka oparta jest o dane meldunkowe, podczas gdy dyscyplina meldunkowa uległa w tym okresie znacznemu osłabieniu.

Zdając sobie sprawę ze wszystkich ograniczeń dotyczących pełnego udokumentowania statystycznego głównych procesów demograficznych okresu stu lat niepodległości, autorzy stawiają sobie za cel próbę ich identyfikacji i określenia roli w kształtowaniu się współczesnej liczebności i struktury populacji kraju, ze szczególnym uwzględnieniem mieszkańców obszarów wiejskich.

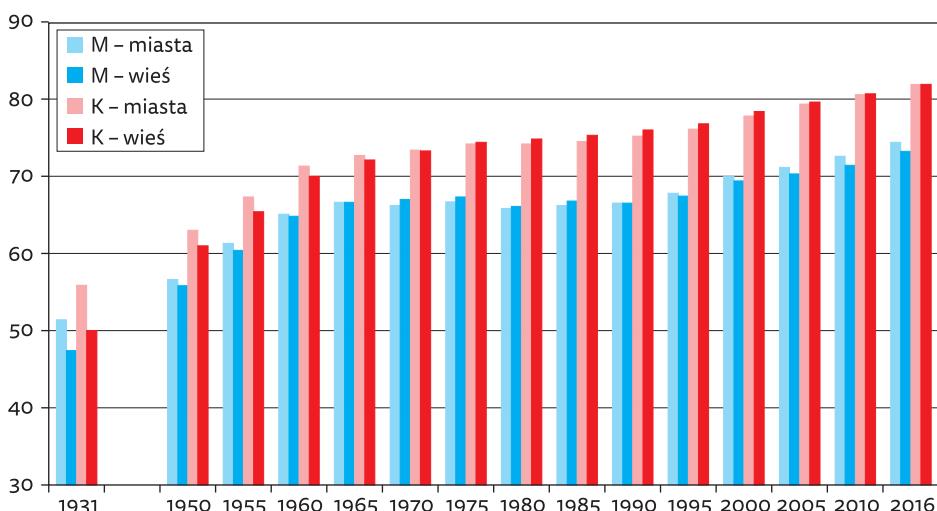
Praca oparta jest głównie na analizie źródłowych materiałów statystycznych, przede wszystkim takich jak spisy powszechne (z lat 1921, 1931, 1946, 1950, 1960, 1970, 1978, 1988, 2002 i 2011) i bieżąca statystyka ludności, której obowiązek ewidencji posiadają terenowe organy administracji państowej. Dane statystyczne, którymi posłużono się w niniejszym opracowaniu, pochodzą zasadniczo z publikacji Głównego Urzędu Statystycznego. Z okresu międzywojennego są to *Roczniki Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej* wydawane za lata 1921/1922 i 1923–1930 oraz *Mały Rocznik Statystyczny* wydawany w latach 1930–1939, po II wojnie światowej zaś to zarówno *Roczniki Statystyczne 1947–1950, 1955, 1958–2017*, jak i *Roczniki Demograficzne* – pierwszy za lata 1945–1966, kolejny – 1967/68 a od 1970 r. jego wydania coroczne. Każdorazowo przytaczane dane odnoszą się do ludności liczonej wg ówczesnych granic kraju i jego podziału administracyjnego.

Ruch naturalny ludności

Niektóre procesy demograficzne obserwowane w Polsce na przestrzeni ostatnich stu lat mają charakter uniwersalny, choć stopień ich zaawansowania w przypadku różnych badanych zbiorowości jest odmienny. Taki charakter mają przede wszystkim zmiany w składowych przyrostu naturalnego, tj. urodzeń i zgonów. Inne, związane np. z migracjami, w każdym analizowanym przypadku zależne są od swoistych okoliczności dla badanej populacji. Przemiany demograficzne obserwowane w każdej populacji, zwłaszcza przez dłuższy

okres, są wynikiem jednoczesnego występowania szeregu procesów, zarówno uniwersalnych, jak i specyficznych, ich wzajemnym oddziaływaniem na siebie, co dodatkowo modyfikuje ich przebieg. Jest to gra różnych zjawisk i procesów współzależnych, prowadząca do pewnej wypadkowej. Efekt końcowy tej gry można dość łatwo pokazać – jest nim wielkość i struktura populacji. Znacznie trudniej określić, jaka jest rola, a zwłaszcza waga, poszczególnych elementów tworzących tę grę.

Zjawiskiem o charakterze uniwersalnym jest wydłużanie się ludzkiego życia. Odstępstwa od tej tendencji mogą wystąpić w przypadku zdarzeń wojennych, epidemii, a także kryzysów gospodarczych mających wpływ na warunki życia, są jednak stosunkowo rzadkie i przeważnie dotyczą stosunkowo krótkich okresów przerywających długotrwały trend. Średnia długość życia w Polsce w okresie stu lat wzrosła bardzo wyraźnie (por. rys. 3) i wyniosła w 2016 r. dla mężczyzn 74 lata, a dla kobiet 82 lata; dla wsi analogicznie 73 i 82 lata. Dla obu płci są to wielkości niższe od krajów przodujących pod tym względem (takich jak Japonia, Szwajcaria), a zbliżone do średniej krajów Unii Europejskiej – 78 lat dla mężczyzn i 84 lata dla kobiet.

Objaśnienie: M – wiek mężczyzn; K – wiek kobiet.

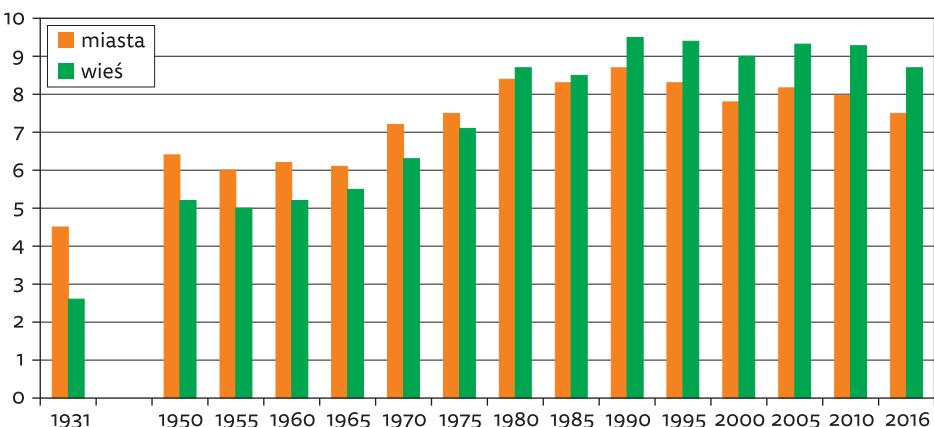
Rys. 3.

Zmiany średniego trwania życia w Polsce według płci w mieście i na wsi

Źródło: Mały Rocznik Statystyczny 1939; Rocznik Statystyczny 1955; Rocznik Statystyczny Demografii 1996; Rocznik Demograficzny 2017; Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski, lata 1990–1999 oraz obliczenia własne.

Wydłużanie się (lub długość) średniego trwania życia jest wskaźnikiem stosowanym często jako składowa miar poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego⁵. Dokonuje się ono dzięki rozwojowi nauk medycznych, a także wzrostającej dostępności opieki zdrowotnej wykorzystującej osiągnięcia tych nauk. Wpływ na wysokość tego wskaźnika ma jednak także szereg innych czynników, a zwłaszcza warunki środowiska naturalnego, poziom stresu związanego z warunkami życia, rozwój systemów opieki społecznej, choroby cywilizacyjne itp.

Do uniwersalnych prawidłowości należy również to, że kobiety żyją dłużej od mężczyzn oraz to, że poprawa warunków życia skutkuje wzrostem jego długości. Ponadto w przypadku populacji polskiej, choć mężczyźni mieszkający na wsi nadal żyją krócej niż w miastach, to od ostatniej dekady długość życia kobiet przestała być zależna od miejsca zamieszkania, ale w dalszym ciągu jest dłuższa niż u mężczyzn. Zjawisko to dodatkowo podkreśla zestawienie podające, o ile dłużej żyją kobiety od mężczyzn (rys. 4). Okazuje się, że do końca lat siedemdziesiątych XX w. różnica długości życia kobiet i mężczyzn była większa w miastach, a po tym okresie – na wsi. Wskazuje to na poprawę warunków życia i pracy kobiet wiejskich do tego stopnia, że można się zastanawiać, czy ich sytuacja (w stosunku do mężczyzn) nie jest bardziej korzystna niż dla kobiet w miastach.

Rys. 4.

Różnica średniego trwania życia pomiędzy kobietami a mężczyznami według miejsca zamieszkania (o ile lat dłużej żyją kobiety?)

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych jak przy rys. 3.

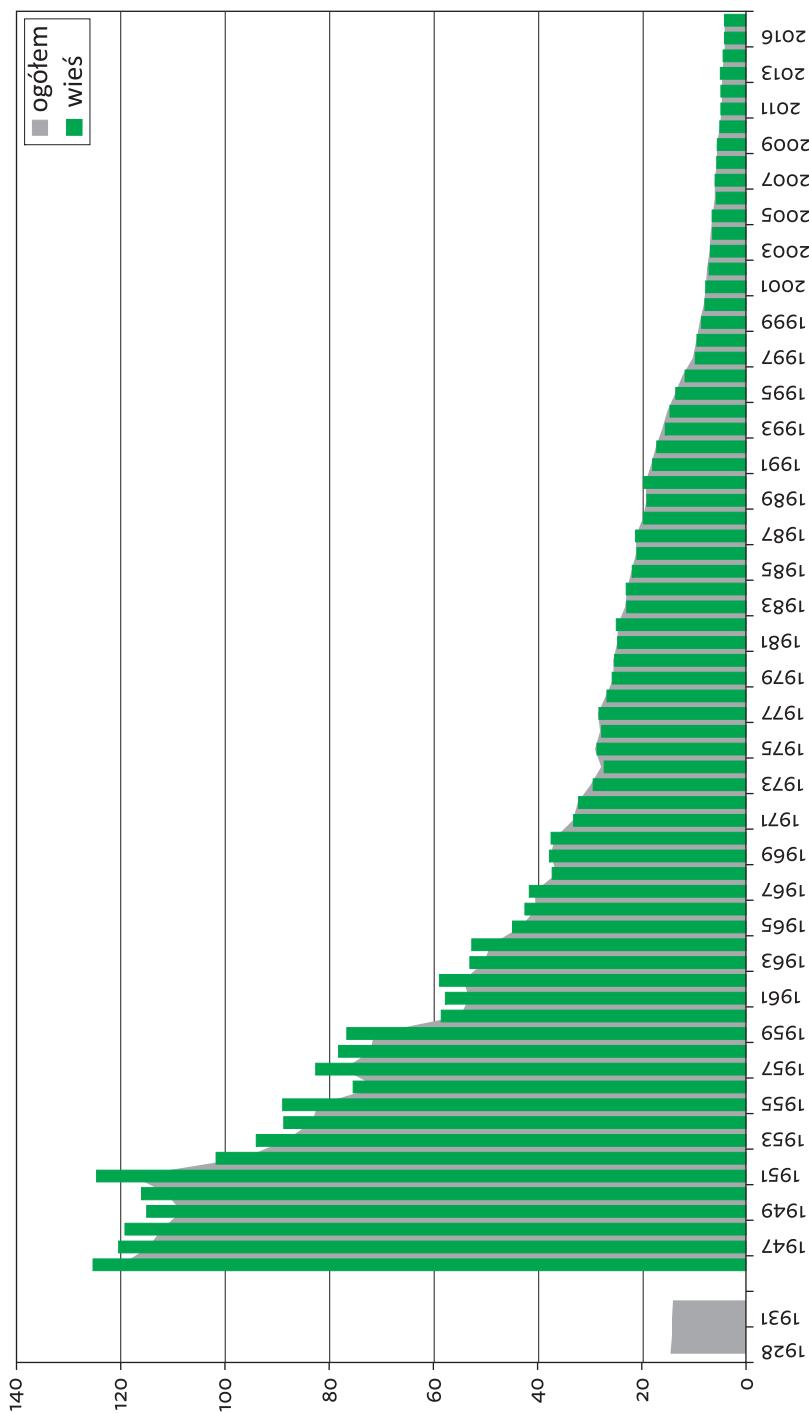
⁵ Za przykład może posłużyć miernik HDI (Human Development Index) – syntetyczny miernik oceniający kraje na trzech płaszczyznach: wiedzy, dostępnego standardu życia oraz długiego i zdrowego życia – w którym właśnie wykorzystywana jest miara oczekiwanej długości życia osiąganej w danym kraju.

Na zmiany średniej długości życia istotny wpływ ma notowana w danym okresie wysokość współczynnika zgonu niemowląt (rys. 5). Dane dotyczące tego miernika pochodzące z okresu przedwojennego są mało wiarygodne ze względu na sposób pozyskiwania informacji, ponadto dotyczą całej populacji kraju, bez podziału na miasto i wieś. Po wojnie rejestracja zdarzeń demograficznych stała się znacznie bardziej wiarygodna ze względu na jednolity system ich ewidencji przez organy państwowie. Powstały odpowiednie komórki ewidencji ludności przy terenowych urzędach administracji, które rejestrowały informacje o ludności niezależnie od wyznania, narodowości itp. Dane powojenne wskazują, że do końca lat sześćdziesiątych umieralność niemowląt w Polsce była wyższa na wsi niż w mieście, a począwszy od początku lat siedemdziesiątych, wskaźniki te się wyrównały. Jednocześnie stałym trendem, zarówno dla danych dotyczących wsi, jak i miasta był spadek omawianego wskaźnika, a jego wartość od początku transformacji ustrojowej zmniejszyła się z 20 do 4 zgonów na 1 tys. urodzeń żywych, co oznacza, że kształtuje się on obecnie na poziomie znacznie niższym od średniej na świecie, ale nieznacznie wyższym niż w większości krajów wysoko rozwiniętych (dla krajów UE jest to 3,6). Odczytać to można jako sukces polityki ochrony zdrowia dotyczącej dzieci niezależnie od miejsca zamieszkania i grupy społecznej, do której należą rodzice (Zatoński, Jha 2000; Balicki, Frątczak, Nam 2003, s. 289).

Drugim poza zgonami czynnikiem decydującym o zmianach liczby ludności z przyczyn naturalnych są urodzenia. W ich przypadku, obok tendencji o charakterze uniwersalnym, w polskich warunkach występowały także zjawiska specyficzne, choć w różnym natężeniu obserwowane również w innych krajach. Uniwersalny charakter miał kompleks zmian związanych z tendencjami dotyczącymi dzietności, wzrostem udziału urodzeń pozamążelskich, przesunięciem się w górę średniego wieku kobiet rodzących dzieci itp. Specyficzne dla polskiego przebiegu procesów demograficznych było falowanie demograficzne, a więc naprzemienne występowanie tzw. wyżów i niżów urodzeń⁶.

Istnieje szereg prawidłowości statystycznych łączących cechę o charakterze demograficznym, liczbę dzieci rodzonych przez jedną kobietę przez cały

⁶ Wyż demograficzny – okresowy, krótkotrwały wzrost liczby urodzeń pojawiający się po ustaniu czynnika niesprzyjającego prokreacji, np. po wojnie. Wówczas dochodzi do realizacji odkładanych wcześniej decyzji o zawarciu związku małżeńskiego i posiadaniu potomstwa. Następuje tzw. powojenna kompensata urodzeń, czyli okresowy krótkotrwały wzrost liczby urodzeń („baby boom”). Pokolenie urodzone w tym okresie jest zdecydowanie liczniejsze od innych grup wieku. Niż demograficzny – okresowy spadek liczby urodzeń spowodowany działaniem czynnika losowego np. wojny, klęski głodu itp. Małżeństwa są wtedy rzadziej zawierane, a decyzję o posiadaniu dziecka odkłada się na bardziej sprzyjający czas. Wskutek tego liczbeność pokolenia urodzonego w czasie działania tego czynnika losowego jest wyraźnie mniejsza od innych grup wieku.

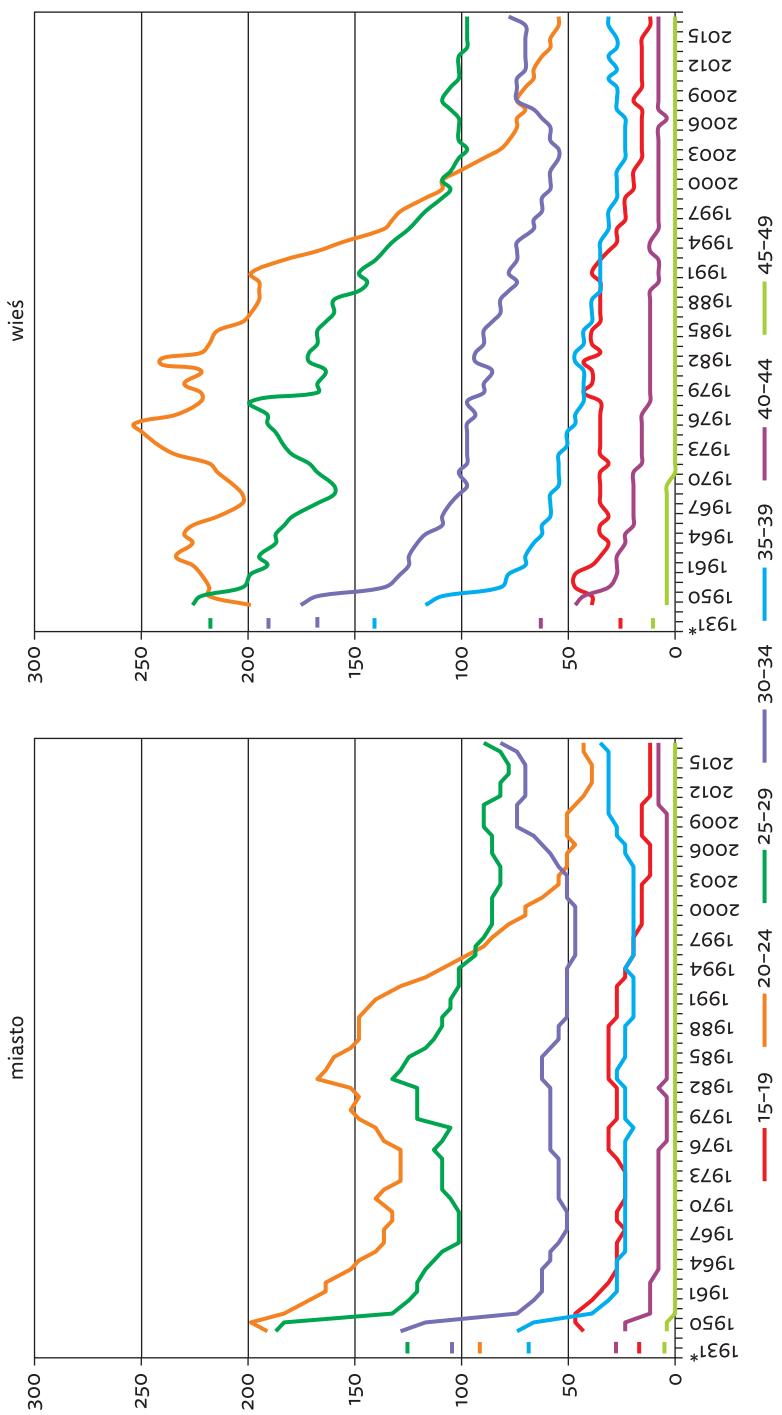

Rys. 5.
Zmiany współczynnika zgonu niemowląt na 1 tys. urodzeń żywych ogółem i na wsi (w %)
źródło: obliczenia własne na podstawie danych z Małego Rocznika Statystycznego 1939 i Rocznika Demograficznego 2017.

okres płodności, z szeregiem cech o charakterze społecznym (socjologicznym). Badania prowadzone na ten temat ujawniają, że kobiety mieszkające na wsi statystycznie mają więcej dzieci niż te, które mieszkają w miastach. Istotne zależności dotyczą również poziomu wykształcenia, otóż im wyższe wykształcenie, tym niższa dzietność kobiet zarówno w mieście, jak i na wsi. Generalnie we wszystkich grupach wykształcenia dzietność jest wyższa na wsi niż w mieście (Frenkel 2003, s. 31). Wyniki tych i podobnych badań wykazują, że ulega zmianie podejście do kwestii posiadania dzieci, upraszczając – akceptację społeczną zyskuje pogląd, że korzystniej jest mieć mniej dzieci, ale zapewnić im lepsze wyposażenie w kompetencje i dobra przydatne w dorosłości (Bednarski 1984; Knothe 1995; Marcińska 2000; Kurek, Lange 2013; Szukalski 2015). Owa zmiana o charakterze kulturowym zbiega się w czasie z postępem medycyny w zakresie metod planowania rodziny oraz ze zmianami struktury wg wieku potencjalnych matek. I tak coraz więcej z nich mieszka w miastach, poprawia się struktura wykształcenia, nowoczesne technologie sprzyjają ograniczaniu miejsc pracy prostej, o charakterze fizycznym, a zwiększa zapotrzebowanie na pracowników wysoko wykwalifikowanych. Zmniejsza się więc w strukturze społecznej udział tych grup kobiet, które średnio mają więcej dzieci, a wzrasta tych, które w większym stopniu dbają o jakość uzyskanych kompetencji społecznych dzieci.

Konsekwencją zmian dotyczących wartości, jaką młode kobiety przywiązuja do wykształcenia, jest również przesunięcie w górę wieku kobiet w momencie urodzenia dziecka (nie tylko pierwszego) – por. rys. 6. Precyzyjnie pokazuje to miara – cząstkowy (dla grup wieku) współczynnik płodności kobiet, liczony jako liczba urodzeń żywych na tysiąc kobiet w danej grupie wieku. Współczynnik ten jeszcze do 2000 r., zarówno na wsi, jak i w mieście, był najwyższy w grupie wieku 20–24 lata, choć różnica między tą grupą wieku a następną malała. Począwszy od 2000 r., wyższy jest już w grupie 25–29 lat. Zmiana natężenia współczynnika wskazuje, że w niedługim czasie może nastąpić przesunięcie do grupy 30–34, bowiem w 2016 r. różnica między tymi grupami wynosiła jedynie 500 urodzeń (wartość bezwzględna) więcej na korzyść jeszcze tej młodszej grupy.

W całym stuletnim okresie ogólnym wahaniom podlegał współczynnik dzietności TFR (ang.: total fertility rate) określający przeciętną liczbę dzieci, które urodziłaby kobieta w ciągu całego okresu rozrodczego (15–49 lat), przy założeniu, że w poszczególnych fazach tego okresu rodziłaby z intensywnością obserwowaną w badanym roku, tzn. przy przyjęciu cząstkowych współczynników płodności z tego okresu za niezmienne. Po II wojnie światowej odnotowano znaczny tzw. kompensacyjny wzrost wskaźników rozrodczości. Ogólny

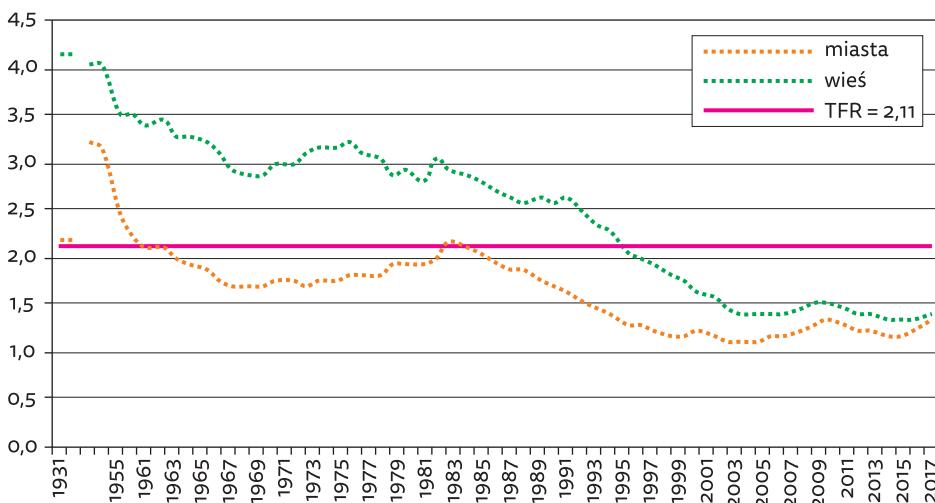
* Wówczaszych granicach, średnio w latach 1931-1932.

Rys. 6.

Zmiany współczynnika płodności cząstkowej w mieście i na wsi (w %)

Źródło: Mały Rocznik Statystyczny 1939; roczniki demograficzne dla lat: 1945-1966, 1974-1975, 1980, 2015, 2017; Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2012-2013 oraz obliczenia własne.

współczynnik dzietności w Polsce ukształtował się wówczas na poziomie wyższym aniżeli maksimum z lat trzydziestych. Szczególnie interesującym zjawiskiem był jego silniejszy wzrost w subpopulacji miejskiej niż wiejskiej, przy ogólnym skurczeniu się luki między miastem i wsią. Sto lat później luka ta kurczy się podobnie – jednak następuje to w sytuacji znacznego obniżenia poziomu dzietności, poniżej poziomu tzw. prostej zastępowalności pokoleń (który wynosi 2,11 dziecka urodzonego przez kobietę w okresie życia prokreacyjnego)⁷. W okresie PRL spadek rozrodczości (trwający od 1955 r.) nie był jednak ani silny, ani stabilny, wręcz przeciwnie – obfitował w stosunkowo duże wahania, a nawet zmiany kierunku trendu (rys. 7). Jego mierzona długookresowo tendencja, choć pozwalała dłużej na wsi niż w mieście (do 1997 r.) „odtwarzać” z nadwyżką przez dzieci pokolenie rodziców, wyznaczyła kurs, którego efektem jest starzenie się ludności również wiejskiej.

Rys. 7.

Zmiany współczynnika dzietności ogólnej na wsi i w mieście

Źródło: Mały Rocznik Statystyczny 1939; roczniki demograficzne dla lat: 1945–1966, 1974–1975, 1980, 2015, 2017; Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2012–2013 oraz obliczenia własne.

Na absolutną liczbę rodzących się w danym okresie dzieci wpływ wywierają: poziom dzietności, liczba kobiet w wieku rozrodczym (potencjalnych matek) oraz struktura wg wieku kobiet w wieku rozrodczym. Jeżeli w ogólnej

⁷ Przy poziomie dzietności wyższym niż 2,1 pokolenie rodziców odtwarza się w pokoleniu dzieci z pewną nadwyżką, poniżej tej wartości – z niedoborem.

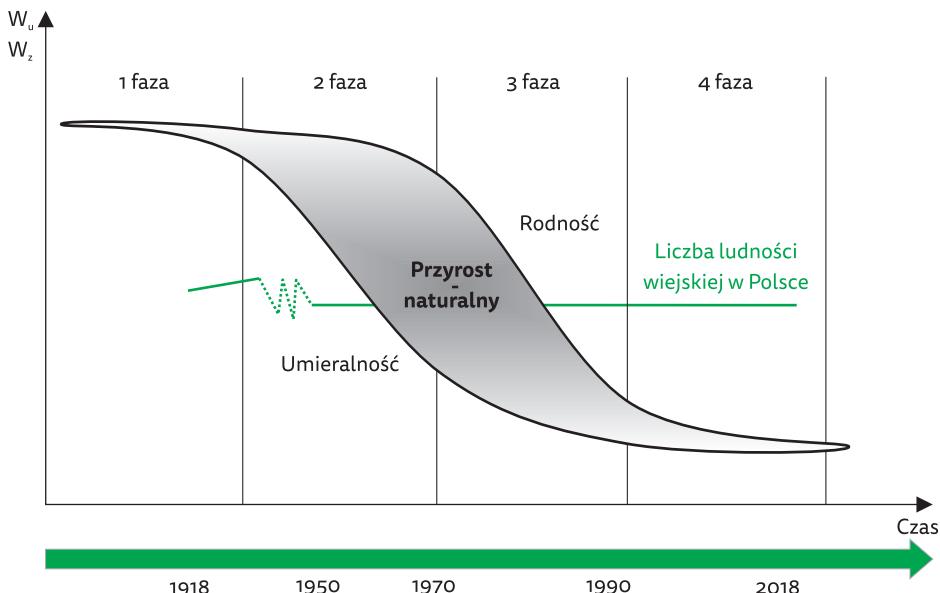
strukturze wieku kobiet w danej populacji jest relatywnie dużo kobiet w wieku 15–49 lat, to liczba rodzących się dzieci w przeliczeniu na 1 tys. ludności będzie stosunkowo wysoka, jeśli (przy tych samych wskaźnikach dzietności) liczba kobiet w tym wieku jest mała – liczba urodzeń będzie niewielka. Drugi i trzeci czynnik wiążą się z faktem, że natężenie urodzeń powiązane jest zarówno z całkowitą dzietnością, jak i z tym, że w ramach grupy wieku 15–49 natężenie urodzeń jest bardzo silnie zróżnicowane. Obecnie największa płodność jest w grupie 25–29 lat, a więc dla liczby urodzeń udział kobiet w tej grupie wieku jest bardzo ważny, znacznie ważniejszy niż np. w grupie 15–19 lat czy 45–49, w których natężenie urodzeń (na tys. osób) jest relatywnie bardzo małe.

Innym interesującym procesem dotyczącym urodzeń jest stały, choć powolny, wzrost urodzeń pozamałżeńskich. Obecnie na wsi ok. 21% urodzeń (a w miastach ok. 27%) to urodzenia tego rodzaju. Jest oczywiście wiele czynników odpowiedzialnych za taki stan rzeczy – przede wszystkim możemy zaobserwować zmiany obyczajowe, zwłaszcza w podejściu do kwestii seksualności, oraz – co się z tym wiąże – zmniejszającą się społeczną dezaprobatę wobec „panny z dzieckiem”. Pewne znaczenie ma także zespół zjawisk określanych ogólnie mianem „kryzysu instytucji małżeństwa”, a także polityka społeczna, która wspierając w wielu przyjmowanych rozwiązańach matki samotnie wychowujące dzieci, proponuje korzyści za wychowywanie dzieci w związkach nieformalnych.

Zmiany dwóch miar – surowego współczynnika zgonów (liczonego jako liczba zgonów na tysiąc mieszkańców) i współczynnika urodzeń (liczba urodzeń żywych na tysiąc mieszkańców) – okazały się uniwersalną tendencją, co doprowadziło do sformułowania tzw. teorii przejścia demograficznego⁸. Jej modelowy przebieg przedstawia rys. 8. Pokazuje on, w jaki sposób po okresie względnie niskiego przyrostu naturalnego następuje faza zmniejszania się współczynnika zgonów, przy względnie wysokim wciąż współczynnikiem urodzeń. Prowadzi to do okresu silnego wzrostu przyrostu naturalnego, po którym z kolei obserwuje się fazę szybkiego spadku dzietności i zmniejszania

⁸ Teoria przejścia demograficznego powstała (1929–1945) z chęci scharakteryzowania i wyjaśnienia zmian demograficznych w krajach Europy i Ameryki oraz Australii. Jej twórcy to: W.S. Thompson, A. Landry, F.W. Notestein. Obejmuje ona analizę zmian surowych współczynników urodzeń i zgonów. Polscy badacze najczęściej powołują się na definicję zaproponowaną przez E. Rosseta (Rosset, Billig 1987, s. 42): „Historycznie ukształtowany proces przemian w porządku reprodukcji ludności, przemian, których istotą jest odejście od równowagi demograficznej typu archaicznego (wysoka rozrodczość i wysoka umieralność) i stopniowe przechodzenie do stanu równowagi typu nowoczesnego (niska umieralność i niska rozrodczość)”. Teoria przejścia demograficznego przedstawiana jest jako efekt makroprocesów modernizacyjnych. Więcej o mechanizmie przejścia demograficznego zob. Kotowska 1999 i van de Kaa 2003.

się wskaźników przyrostu naturalnego. W rezultacie przyrost naturalny (będący różnicą między współczynnikiem urodzeń i zgonów) powraca do relatywnie niskich wartości.

Objaśnienia: Wu – surowy współczynnik urodzeń, Wz – surowy współczynnik zgonów

Rys. 8.

Modelowy przebieg zmian surowego współczynnika urodzeń, zgonów i przyrostu naturalnego według teorii przejścia demograficznego – odniesienie do obszarów wiejskich w Polsce w okresie 1918–2018

Źródło: oprac. własne na podstawie Holzer 1999, s. 18.

Surowy współczynnik urodzeń zmniejsza się wraz ze spadkiem dzietności, a surowy współczynnik zgonów zmniejsza się wraz ze wzrostem średniego trwania życia. W konsekwencji więc współczynnik przyrostu naturalnego zależy zarówno od dzietności, średniej długości życia, jak i od struktury wieku populacji.

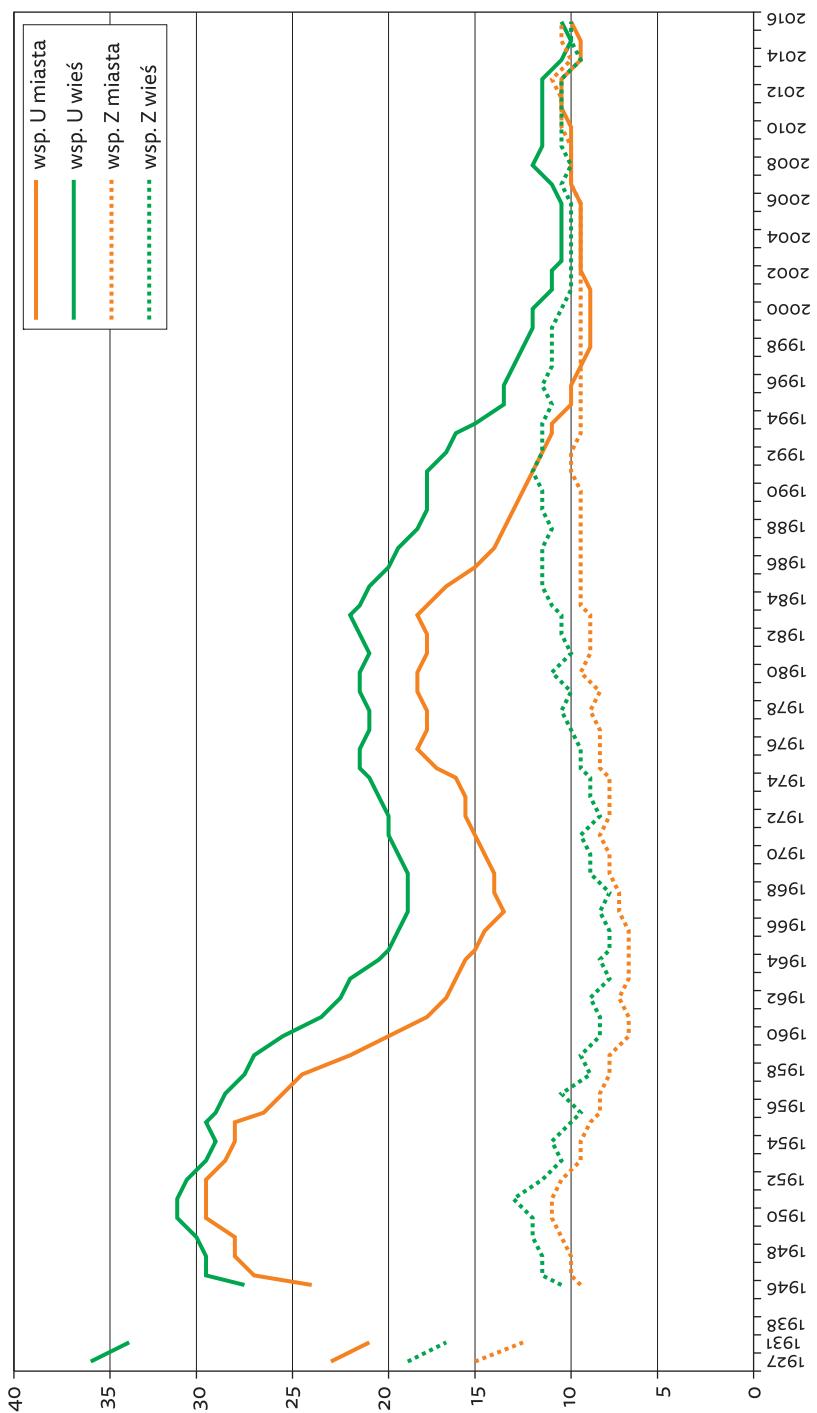
Trzeba jednak zauważyć, że obok uniwersalnych tendencji kierujących zmianami demograficznymi w ostatnim stuleciu w Polsce ujawniły się także wpływy czynników specyficznych – silnego falowania demograficznego, a więc naprzemiennego występowania grup roczników relatywnie licznych i relatywnie małych, a także efekty migracji zagranicznych. Jeżeli do rozważań wprowadzić podział na ludność miejską i wiejską, dodatkowo trzeba by jeszcze

wymienić kwestię migracji wewnętrznych w przekroju wieś-miasto oraz zmian podziału administracyjnego – o czym dalej.

W całej drugiej połowie XX w. ludność wiejska była potencjalnym zapleczelem i źródłem dla wzrostu liczby ludności miejskiej. W wyniku nasilonych migracji ze wsi do miast populacja wiejska traciła podwójnie. Po pierwsze w wyniku migracji zmniejszała się liczba ludności, po drugie dlatego, że w procesach migracyjnych głównie uczestniczyły osoby młode, które w miastach realizowały swoje plany prokreacyjne. Zależności te widzimy, śledząc zmiany współczynnika urodzeń według miejsca zamieszkania przedstawione na rys. 9. Najwyższe jego wartości dla wsi zanotowano podczas pierwszego powojennego wyżu demograficznego w latach pięćdziesiątych. Względna ich wielkość sięgała w połowie dekady 30%. Bezwzględne liczby urodzeń żywych w miastach były o $\frac{1}{3}$ niższe niż na wsi. W latach sześćdziesiątych wraz ze spadkiem liczby urodzeń, określany jako echo wyrwy demograficznej okresu II wojny światowej, równolegle realizowano politykę antynatalistyczną, co potęgowało efekt niżu. W połowie lat siedemdziesiątych pojawił się drugi powojenny wyż, którego siła nie przekraczała 20%. Procesy industrializacji i urbanizacji współwystępowały równolegle z silnym exodusem ludności wiejskiej do miast. Selektynowość migracji do miast ze względu na płeć pogłębiała nadwyżki kobiet w miastach. W wyniku tych ruchów liczba urodzeń na wsi była relatywnie stabilna w porównaniu do miasta, gdzie nastąpiła kumulacja urodzeń „wyolbrzymiąjąca” skalę odchyleń od długookresowych trendów. Dodajmy, że boom ten wystąpił w okresie realizowania w Polsce skutecznych działań pronatalistycznych, co w połączeniu z naturalną fazą wzrostu urodzeń wywołało efekt wyostrzający wahania ich liczby. Przyczynił się on do zwiększenia kosztownych wyzwań w zakresie m.in. polityk: edukacyjnej, rynku pracy, mieszkaniowej, socjalnej, geriatrycznej, zdrowotnej.

Nową jakość wniosła dekada lat dziewięćdziesiątych, w której zapoczątkowane zostały zmiany w sferze wartości, norm, postaw, zachowań społeczeństwa Polski. Na zarysowanej trajektorii urodzeń pojawił się niespotykany dotąd spadek liczby urodzeń zarówno w mieście, jak i na wsi. Demografowie wyjaśniając obserwowane zmiany, odwołują się, już dość powszechnie, do koncepcji II przejścia demograficznego⁹, która skupia się na zmianach modelu

⁹ Zaproponowana przez D.J. van de Kaa (1987) i R. Lesthaeghe'a (1991) koncepcja II przejścia demograficznego dotyczy transformacji postaw jednostek, ich systemu wartości, stosunku do rodziny i społeczeństwa, wyrażanych w nowych zachowaniach demograficznych. Odchylenia od stanu równowagi demograficznej wyznaczonej stabilizacją przyrostu rzeczywistego nie są przejściowe, bowiem zamiast stagnacji liczby ludności należy raczej oczekwać jej trwałego spadku (w wyniku dzietności poniżej prostej zastępowalności pokoleń przy ustabilizowanym poziomie umieralności).

Rys. 9.
Współczynnik urodzeń i zgonów na wsi oraz w mieście (w %)
źródło: obliczenia własne na podstawie Małego Rocznika Statystycznego 1939 i Rocznika Demograficznego 2017.

rodziny wywołanych zasadniczymi zmianami wzorców płodności i małżeństwa, określając istotę (a nawet trwałość i nieodwracalność) przeobrażeń. Pomija się w niej zarówno zmiany umieralności, jak i zmiany mobilności przestrzennej, które nie były tak spektakularne (Kotowska 1999; Okolski, 2005).

Głębokość tych przeobrażeń obserwowanych dla populacji miejskiej skutkuje ujemnym przyrostem naturalnym. Wieś przez cały okres transformacji ustrojowej, mimo również znaczących zmian w sferze ekonomicznej, społecznej i kulturalnej, utrzymuje dodatni przyrost naturalny (por. rys. 9). Ogólny współczynnik urodzeń minimalne wartości osiąga w 2003 r., po czym następuje dugo oczekiwany wzrost liczby urodzeń, będący echem wyżu lat osiemdziesiątych. Według prognozy ludności do 2050 r. (*Prognoza ludności... 2014, s. 139 i następne*) obliczono, że rozłożony w czasie trwania bieżącej dekady wyż urodzeniowy osiągnie co najwyżej siłę 11,5% na wsi i 10,5% w mieście. Na wsi dopiero po 2020 r. współczynnik urodzeń spadnie poniżej 10 promili, co uruchomi ubytek naturalny ludności. Ów spadek będzie wynikał nie tylko ze zmniejszenia poziomu dzietności, ale przede wszystkim ze zmniejszenia liczby kobiet w wieku prokreacyjnym. Generalnie nałożenie się ubytku naturalnego ludności w mieście i na wsi gwałtownie pogłębi nieodwracalny proces starzenia się populacji Polski.

Przedstawione procesy falowania demograficznego są zjawiskiem znanym i występującym w różnych krajach, natomiast specyfika polskiego falowania polega na jego skali. Wyjaśnijmy pokrótko: z jednej strony okres międzywojenny trwał 20 lat, a więc wyż powstały po I wojnie światowej znajdował się po II wojnie w wieku bardzo wysokich (częstkowych) wskaźników płodności i w ten sposób został wzmacniony przez strukturę wieku ukształtowaną po I wojnie. Z drugiej strony, teren Polski zarówno w okresie I, jak i II wojny był areną wielu walk i obszarem, przez który kilkakrotnie przetaczał się front. W okresie I wojny światowej występowały duże trudności aprowizacyjne, jeśli nie głód. II wojna – to na terenie Polski liczne prześladowania, ostrzejsze niż w wielu innych okupowanych przez wojska Niemiec nazistowskich krajach. Czynniki te łącznie sprzyjały powstaniu w okresie wojny głębokiego niżu urodzeń, a w konsekwencji – wysokiego wyżu urodzeń powojennych.

Migracje ludności

Drugim czynnikiem kształtującym liczbę ludności są migracje, w tym i zagraniczne. W całym okresie stuletnim (być może z bardzo krótkimi przerwami) Polska była *per saldo* krajem odpływu migracyjnego. Nie jest możliwe

określenie, jaki ubytek spowodowało to w populacji ogółem, a tym bardziej na wsi. Kłopot polega na tym, że skala emigracji i imigracji jest bardzo słabo udokumentowana przez statystykę, a ponadto występuje trudność z rozdzieleniem migracji czasowych i stałych. Często działało się tak, że wyjazdy o charakterze czasowym (zwykle do pracy), nawet krótkookresowym (turystyczne, służbowe) przekształcały się w stałe.

Z tych względów skala migracji zagranicznych przeważnie opiera się o szacunki przeprowadzane różnymi metodami. Na ich podstawie oraz dzięki analizie zmian wielkości populacji mieszkańców kraju można określić główne fale emigracji i z pewnym prawdopodobieństwem ich wielkość. Pod tym względem lepszą dokumentację statystyczną mamy dla okresu międzywojennego, choć także niedoskonałą, gdyż nie pozwala ona oddzielić migracji czasowych i stałych. Informacje o falach migracji z Polski w okresie międzywojennym przedstawił Jerzy Holzer (1999, s. 288–290, za danymi z Małego Rocznika Statystycznego 1939, s. 52) – zob. tab. 1¹⁰.

Po wojnie nastąpiły znaczne przemieszczenia ludności związane z końcem działań wojennych, powrotem jeńców i osób przesiedlanych przymusowo (miedzy innymi robotników przymusowych), więźniów obozów koncentracyjnych, a także ze zmianami granic państwowych. Z tak zwanych Ziemi Odzyskanych (ZZiPP) została wysiedlona ludność niemiecka (choć trudno proces ten nazwać migracjami) i zasiedlono je m.in. przez repatriantów z terenów przyłączonych do ZSRR oraz z Centralnej Polski, a także repatriantów z terenu byłej III Rzeczypospolitej przymusowo wywiezionych na tzw. roboty do Niemiec. Jednocześnie występowały migracje ocalałych z zagłady Żydów do Palestyny oraz miejsc stałego pobytu członków ich rodzin. Powojenne przepływy ludności trwały w przybliżeniu do 1950 r.

Określenie skali migracji zagranicznych w okresie powojennym paradoksalnie stało się jeszcze trudniejsze. Co prawda statystyki podają odpowiednie liczby od 1951 r., jednak dotyczą one praktycznie wyłącznie osób, które w momencie wyjazdu miały wizę imigracyjną kraju docelowego. Ze względu na małą wiarygodność tych danych poprzestaniemy na wymienieniu głównych strumieni migracji zagranicznej (za Kwileckim 1982; Zamojskim 1999; Saksonem 2004; Grabowską-Lusińską i Okólskim, 2008):

¹⁰ W odrodzonym państwie polskim przyjęto zasadę wolności emigrowania zagwarantowaną w Konstytucji z 17 marca 1921 r. Swoboda opuszczania kraju była wspierana proemigracyjnym systemem ułatwień w organizacji wyjazdów, zniesieniem opłat paszportowych, wprowadzeniem zniżek za przejazdy kolejowe do punktów zbornych i portów morskich w Gdańsku i Gdyni oraz udostępnianiem informacji o możliwościach emigracji do różnych krajów (Gawryszewski 2005, s. 418).

Tab. 1.

Główne kierunki migracji zewnętrznych ludności Polski w okresie międzywojennym

Okres		Emigracja		Imigracja /repatriacja	
		ogółem	w tym m.in.:	ogółem	w tym m.in.:
1919–1925	E	230 tys.	Francja – 217 tys.	.	.
	p/E	348 tys.	USA – 215 tys.	162 tys.	.
1926–1930	E	379 tys.	Francja – 285 tys.; Niemcy ^a – 363 tys.	426 tys.	Niemcy ^a – 320 tys.
	p/E	285 tys.	Kanada – 103 tys.; Ameryka Południowa – 120 tys.; Palestyna – 13 tys.	33 tys.	USA – 8 tys.; Ameryka Południowa – 8 tys.; Palestyna – 6 tys.
1931–1935	E	135 tys.	Francja – 57 tys.; Niemcy ^a – 35 tys.; Łotwa ^a – 37 tys.	211 tys.	Francja – 117 tys.; Niemcy ^a – 49 tys.
	p/E	94 tys.	Ameryka Południowa – 25 tys.; Palestyna – 52 tys.	21 tys.	Kanada – 7 tys.; Ameryka Południowa – 8 tys.;
1935–1938	E	216 tys.	Francja – 62 tys.; Niemcy ^a – 77 tys.; Łotwa ^a – 60 tys.	172 tys.	Francja – 43 tys.; Niemcy ^a – 68 tys.; Łotwa ^a – 57 tys.
	p/E	70 tys.	Ameryka Południowa – 40 tys.; Palestyna – 16 tys.	6 tys.	Ameryka Południowa – 2 tys.

Objaśnienia skrótów: E – kraje europejskie, p/E – kraje pozaeuropejskie, ^a – znaczną część tych strumieni stanowiły migracje czasowe, do prac sezonowych.

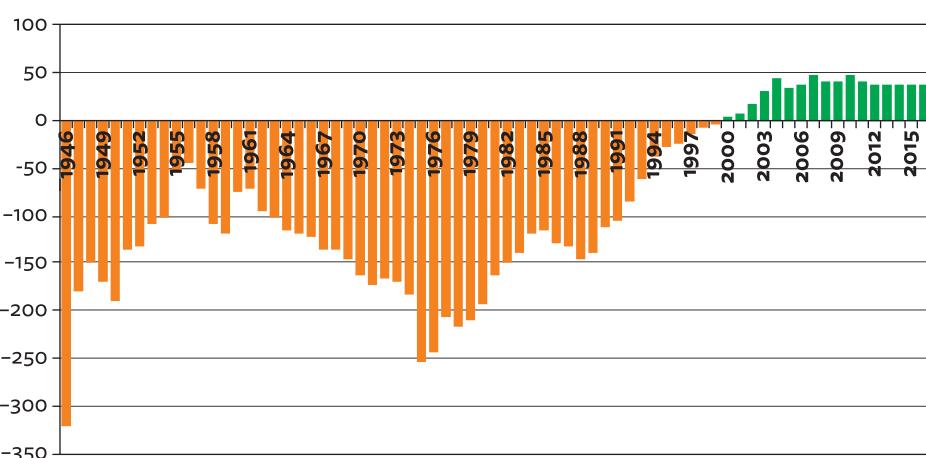
Źródło: oprac. własne na podstawie Holzer 1999, s. 288–290, za danymi z Małego Rocznika Statystycznego 1939.

W latach 1949–1955 wystąpił strumień migracji do Izraela (ok. 200 tys. osób).

1. W 1948 r. do Polski przybyło 10 tys. Greków i Macedończyków, uchodźców politycznych z Grecji (po tzw. powstaniu młodych Greków).
2. W latach 1955–1958 miała miejsce tzw. druga fala imigracji z ZSRR (ok. 200 tys.), głównie z Zachodniej Ukrainy, Zachodniej Białorusi i Litwy.
3. W latach 1968 i 1969 wystąpił strumień migracji szacowany na ok. 20 tys. osób. Formalnie były to migracje do Izraela, jednak znaczna część tego strumienia trafiła do innych krajów, w tym do Szwecji.
4. W okresie 1956–1989 (głównie w latach: 1956–1959, 1970–1978 oraz 1980–1989) dobrowolnie lub półdobrowolnie opuściło Polskę ok. 1 mln osób

narodowości niemieckiej, a także ludności autochtonicznej (Mazurzy, Warmiacy, Ślązacy i Kaszubi). Strumień ten kierował się głównie do RFN, a odbywał się w większości przypadków pod hasłem łączenia rodzin.

5. Po wprowadzeniu stanu wojennego 13 grudnia 1981 r. rozpoczęła się fala emigracji solidarnościowej (o motywach politycznych i ekonomicznych). Ocenia się, że trwała ona do 1989 r.
6. Obecnie szacuje się, że od 2004 r. – po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej – poza krajem przebywa ok. 2–2,5 mln Polaków, z których część prawdopodobnie wróci do kraju, a reszta na trwałe pozostanie poza Polską.

Rys. 10.

Migracje wewnętrzne^a wieś–miasto – saldo ludności dla wsi (w tys.)

^a Dane dotyczą wyłącznie migracji objętych ewidencją statystyczną (tzw. rejestrowanych, na pobyt stały)

Źródło: obliczenia własne na podstawie Rocznika Demograficznego 2017.

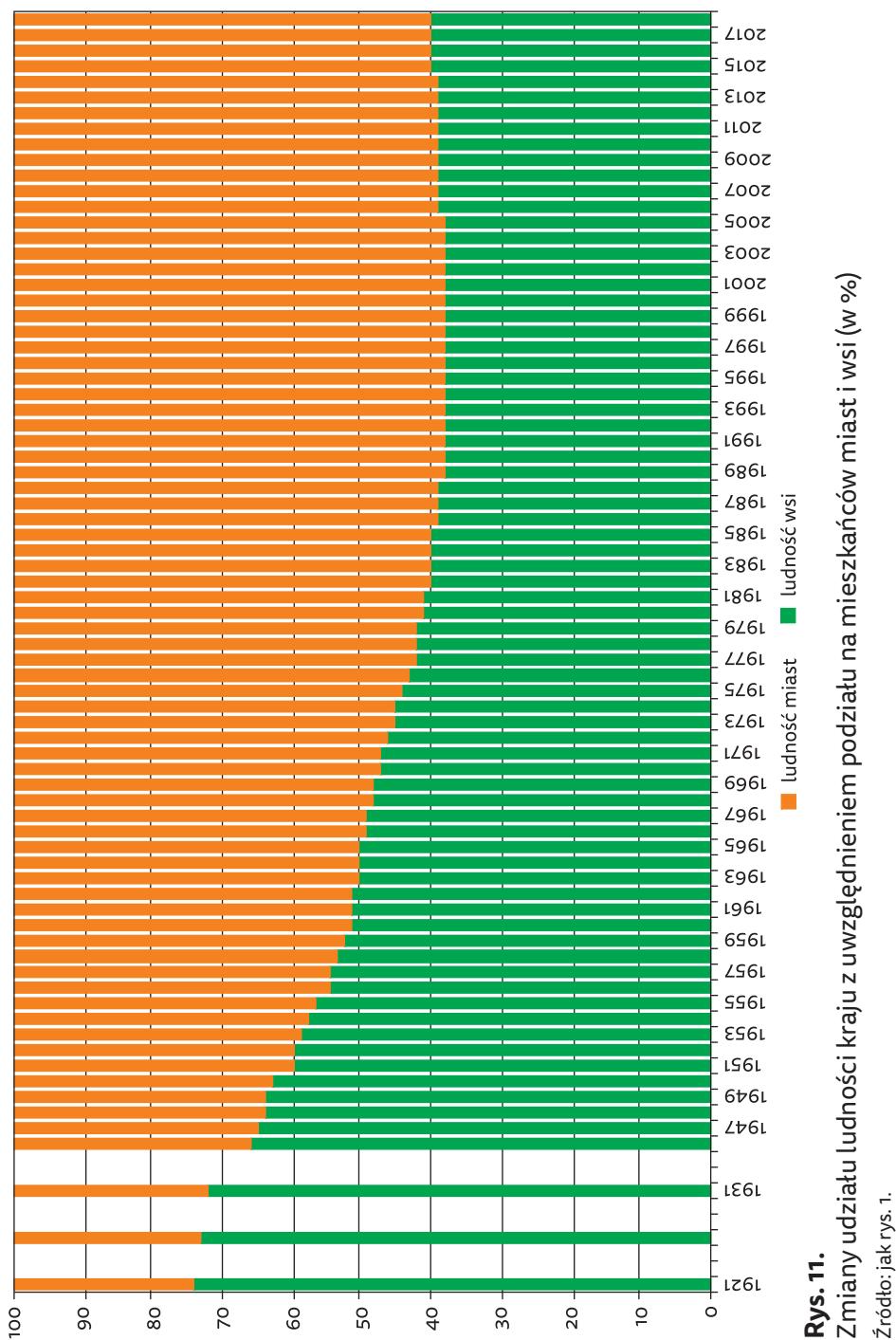
Jak wspomniano wcześniej, na początku stuletniego okresu na wsi mieszkało prawie $\frac{3}{4}$ ogółu ludności. Proces zmniejszania się udziału ludności wiejskiej trwał od początku omawianego stulecia, jednak ze zmienną dynamiką. W ostatnim okresie uległ on odwróceniu i obecnie udział ludności wiejskiej bardzo powoli wzrasta. Związane to jest między innymi z tym, że do początku obecnego stulecia saldo migracji wieś–miasto było ujemne dla wsi, a od 2001 przekształciło się w niewielkie saldo dodatnie (rys. 10). Obecny proces wzrostu udziału ludności wiejskiej odbywa się w specyficznych warunkach, z jednej strony obserwuje się wzrost migracji z miast na tereny podmiejskie (tzw. suburbanizację), z drugiej tereny te zmieniają swój charakter z wiejskiego na miejski (wiele wsi

podmiejskich przekształca się w osiedla mieszkaniowe ludności przybywającej z centrów miast; proces tzw. gentryfikacji)¹¹. Jednocześnie zmiany statusu administracyjnego tych miejscowości (na miejskie lub włączanie ich do miast) nie nadążają za dokonującymi się zmianami ich funkcji w układzie przestrzennym. Mieszkańcy większości obszarów wiejskich oddalonych od miast dużych i średniej wielkości w dalszym ciągu wykazują skłonność do migracji do miast lub w ich pobliżu, a strumień ten jest większy od przeciwnego, czyli napływu na te tereny ludności z miast i obszarów podmiejskich. Odbywa się to jednak, jak wspomniano wcześniej, przy bardzo niskiej dyscyplinie meldunkowej, podczas gdy to właśnie meldunki stanowią podstawę dla statystycznego wyróżniania ludności wiejskiej i miejskiej.

W tej sytuacji wydaje się, że nie będzie dużym uproszczeniem przyjęcie, że w omawianym okresie stu lat od odzyskania niepodległości udział ludności wiejskiej ulegał zmniejszeniu z poziomu ok. 75% do ok. 40%. Wykres na rys. 11 ujawnia jednak, że zmniejszenie się udziału procentowego ludności wiejskiej dokonywało się w okresie międzywojennym dzięki mniejszej dynamicznej przyrostu ludności wsi niż miast. W okresie powojennym wystąpiły inne czynniki decydujące o zmianach tych proporcji, liczba ludności kraju wykazywała do lat dziewięćdziesiątych stały wzrost, natomiast liczebność populacji wiejskiej w przybliżeniu utrzymywała się na stałym poziomie, bliskim 15 mln. Co więcej, odbyło się to w warunkach wyższego na wsi niż w mieście przyrostu naturalnego ludności. Bilansowo więc, cały przyrost ludności wiejskiej trafiał do miast. Działo się to głównie w wyniku dwóch wspomnianych już czynników: migracji ze wsi do miast i zmian granic administracyjnych. Względna waga tych czynników była jednak różna w kolejnych okresach. Największe zmiany administracyjne wprowadzano w latach pięćdziesiątych, natomiast lata siedemdziesiąte stały się okresem bardzo nasilonych migracji ze wsi do miast, co miało związek z faktem, że powojenny wyż demograficzny znalazł się wtedy w wieku intensywnych migracji, a więc w wieku kończenia edukacji i zakładania własnych rodzin (tab. 2).

Migracje odbywające się w przekroju wieś–miasto wpływały nie tylko na proporcje obu grup ludności, ale również na struktury demograficzne obu populacji. Była to konsekwencja tzw. selekcyjności migracyjnej, zjawiska znanego od dawna i opisywanego już w XIX w. przez Ravensteina (1885). Udowadniał on na przykładzie migracji ludności w Anglii, że w procesach migracyjnych uczestniczą głównie ludzie młodzi, lepiej wykształceni, bardziej przedsiębiorczy itp.

¹¹ Zob. też rozdział A. Czarneckiego, *Urbanizacja kraju i jej etapy* oraz M. Halamskiej i D. Zwęglińskiej-Gałeckiej, *Od wsi chłopskiej do robotniczej*, w niniejszym tomie.

Rys. 11.
Zmiany udziale ludności kraju z uwzględnieniem podziału na mieszkańców miast i wsi (w %)

źródło: jak rys. 1.

Ponadto migrują częściej kobiety niż mężczyźni. Wszystkie te zależności opisywane przez Ravensteina znajdowały potwierdzenie w statystyce dotyczącej migracji w Polsce (por. Rosner 1991; Zdrojewski 2000).

Tab. 2.

Czynniki bilansu¹² zmian liczby ludności wiejskiej w okresie po II wojnie światowej (w tys.)

Lata	Przyrost naturalny	Saldo migracji wewnętrznych ^a	Saldo migracji zagranicznych ^a	Saldo zmian administracyjnych	Przyrost rzeczywisty
1946–1950	1416,4	-1010,0	-908,7	-	-502,3
1951–1960	2878,6	-955,1	-17,3	-1540,1	366,1
1961–1970	1894,0	-1200,6	-71,6	-81,0	540,8
1971–1980	1686,0	-2005,4	-80,3	-393,3	-793,0
1981–1990	1308,9	-1344,0	-46,1	-197,3	-278,5
1991–2000	456,3	-364,2	-17,1	-103,0	28,5
2001–2010	117,5	337,6	-35,1	-102,9	317,1
2011–2015	41,5	191,5	-14,9	-49,5	168,7

^a Dane dotyczą wyłącznie migracji objętych ewidencją statystyczną.

Źródło: obliczenia własne na podstawie Rocznika Demograficznego 2017.

Struktura ludności według płci i wieku

Migracje ze wsi do miast wywarły wyraźny wpływ na strukturę wieku ludności wiejskiej. Na wsi występować zaczął niedostatek młodych kobiet (znany w publicystyce jako brak żon dla rolników), a poprawa struktury wykształcenia była powolna ze względu na odpływ do miast najlepiej wykształconej młodzieży. Zmniejszała się liczba urodzeń ze względu na relatywnie małą liczbę młodych kobiet, wieś zaczęła się starzeć. W rezultacie zjawisk związanych z przejściem demograficznym oraz selektywnymi ze względu na wiek i płeć

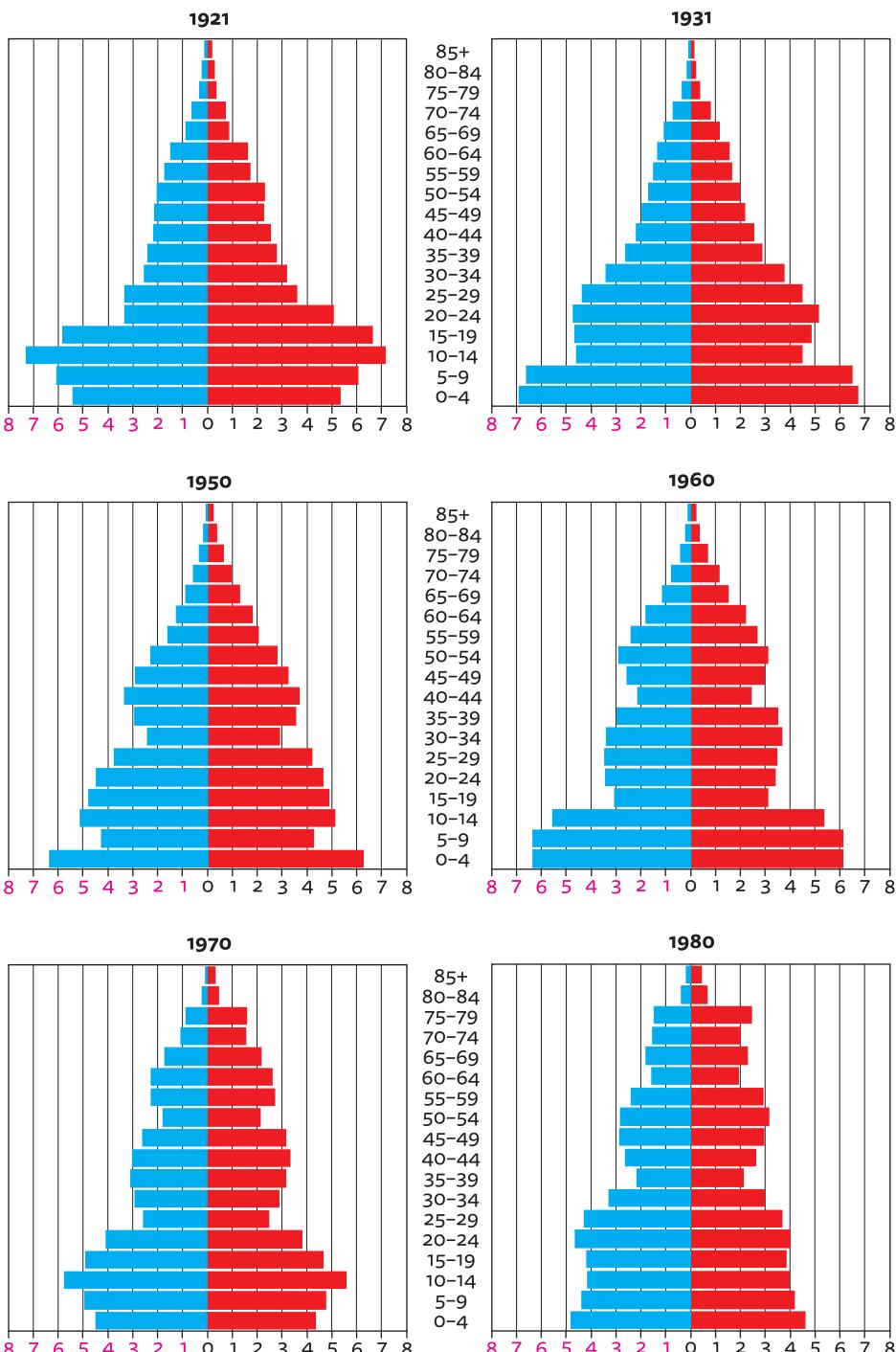
¹² Źródłem informacji dla bilansu ludności są rejestrysty administracyjne o urodzeniach, zgonach oraz migracjach wewnętrznych i zagranicznych (na pobyt stały oraz czasowy). Bilans nie uwzględnia migracji nieudokumentowanych i nielegalnych. Bilans ludności (według płci i wieku) jest sporządzany dla najniższej jednostki podziału terytorialnego, tj. dla każdej gminy imiennie (w przypadku gmin miejsko-wiejskich z rozróżnieniem na miasto i tereny wiejskie); dane o ludności dla powiatów, województw oraz Polski ogółem są uzyskiwane poprzez odpowiednie sumowanie wielkości dla gmin.

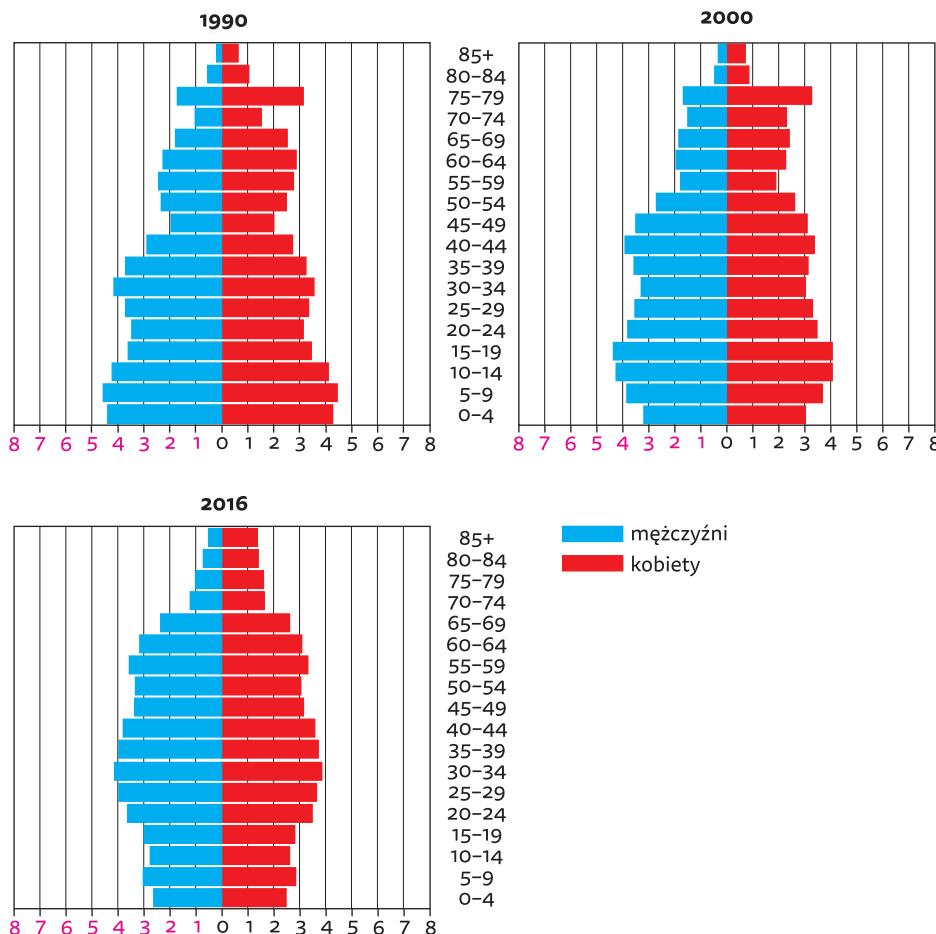
migracjami w przekroju wieś – miasto, struktura demograficzna na wsi ulegała ewolucji w kierunku tzw. piramidy regresywnej, a więc takiej, która charakteryzuje się mało licznymi rocznikami młodymi, a relatywnie dużymi ludnością w wieku podeszłym (wąską podstawą i szerokim wierzchołkiem). Piramida wieku tego rodzaju oznacza, że należy oczekwać zmniejszania się liczebności danej populacji.

Na rys. 12 pokazano ewolucję kształtu piramid wieku ludności wiejskiej, a więc struktury populacji według płci i wieku. Piramida odnosząca się do 1921 r. ma szeroką podstawę i dość regularnie się zwęża, przechodząc ku górze. Wyjątek od tych reguł stanowi wąski pasek na samym jej dole, pokazujący liczebność osób mających wówczas 0–9 lat. Roczniki te to niż demograficzny związany z I wojną światową, natomiast sama piramida zbliżona jest kształtem do modelowej piramidy zwanej progresywną. Jej kształt odpowiada strukturze populacji zwiększającej w sposób regularny swoją liczebność.

U podstawy piramidy dotyczącej populacji z 1931 r. pojawiają się dwa relatywnie długie paski, odzwierciedlające wyż demograficzny powstały po I wojnie światowej. Kształt tej piramidy, nadal progresywny, ujawnia więc występowanie falowania demograficznego. Zjawisko to widać jeszcze wyraźniej na kolejnych wykresach, dotyczących lat 1950 i 1960, gdzie falowanie obejmuje kolejne cykle zmian, już nie tylko związane z I, ale także z II wojną światową. Ogólny kształt piramid wykazuje jeszcze cechy progresywne, ale są one w większym stopniu zakłócone przez zjawiska wyżów i niżów demograficznych. Ewolucja progresywnej struktury wieku odbyła się dwukrotnie: po raz pierwszy w okresie międzywojennym, a drugi raz po II wojnie światowej. W obu przypadkach punktem wyjścia (progresywnego modelu struktury) był wyż urodzeniowy o charakterze kompensacyjnym.

Począwszy od piramidy dla roku 1970 widać, że kształt wykresu ulega dalszym zmianom. Przystaje tak wyraźnie, jak to było wcześniej, rozszerzać się u podstawy, a wierzchołek ulega powolnemu spłaszczeniu. Wygląd piramid dla lat 1980 i 1990 ewoluje wyraźnie w kierunku modelowego kształtu tzw. piramidy zastojowej, tracąc przy tym cechy progresywnej. Populacja charakteryzowana przez nią starzeje się w sensie demograficznym (wzrasta udział osób w biologicznie starszym wieku), a jednocześnie zmniejsza się w niej udział dzieci. Jest to przede wszystkim rezultat dwóch czynników: procesów związanych z przejściem demograficznym i z selekcyjnością migracji w przekroju wieś-miasto. Piramida zastojowa charakteryzuje populację, która zatruca zdolność do powiększania się, a więc surowy współczynnik urodzeń i surowy współczynnik zgonów stają się podobnej wielkości.

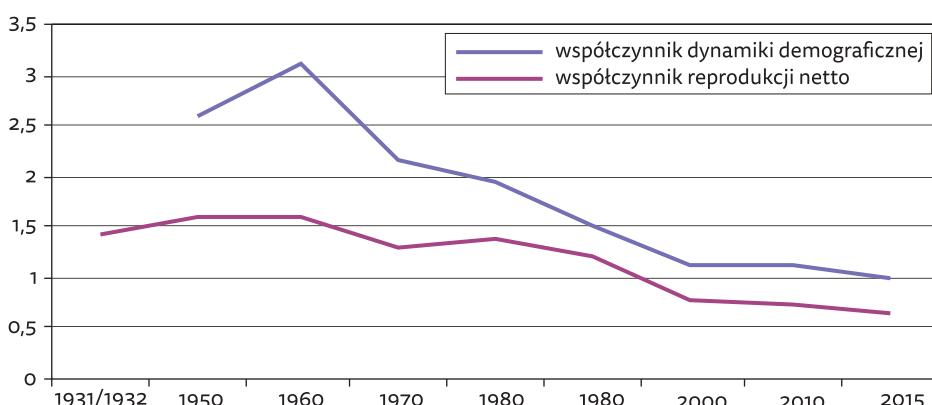
Rys. 12.

Piramidy wieku ludności wiejskiej w latach 1921–2016 (w tys.)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych spisowych udostępnionych przez GUS (spis powszechny 1921, 1931, 1950, 1960) oraz danych bieżącej ewidencji ludności z roczników demograficznych z lat 1971, 1981, 1991, 2001 i 2017.

Proces ewolucji piramidy wieku trwa jednak nadal i piramidy dla lat 2000 i 2016 tracą stopniowo kształt zbliżony do modelu zastojowego, idąc w kierunku regresywnego. Oznacza to, że w stuletnią rocznicę odzyskania niepodległości polskie społeczeństwo, wychodząc z tzw. przedpola starości demograficznej, staje się społeczeństwem nieodwracalnie starzejącym się. Stopniowo znika zdolność do powiększania się jego liczebności, udział dzieci się zmniejsza lub

stabilizuje na relatywnie niskim poziomie, liczelnosc zgonow przewyjsza liczelnosc urodzen, a co za tym idzie przyrost naturalny staje sie ujemny. W dalszym ciagu jednak dostrzec moza zjawisko falowania demograficznego. W okresie, gdy roczniki wyu znajduj si w wieku wysokiejплодnosci, liczba urodzen wzrasta, z kolei gdy roczniki wyzowe dojd do wieku podeuszego – zwiększy si liczba zgonow. Z tych wzglodw wskaźnik przyrostu naturalnego ulega okresowym wahaniom i tylko z pewnym ograniczeniem informuje o rzeczywistych procesach dokonujcych si w strukturze populacji. Dlatego bardziej wiarygodny wydaje si inny wskaźnik pokazujcy fazę rozwoju populacji – współczynnik reprodukcji netto. Miara ta ujawnia, w jakim stopniu pokolenie rodziców odtworzy si w pokoleniu dzieci. Jedna z jego wersji opiera si na wyliczeniu, ile cōrek pozostawi po sobie jedna kobieta, biorac pod uwagę cały jej okresплодnosci oraz to, że nie wszystkie cōrki dozyj więku matki w momencie, w którym si urodziły. Dla populacji mieszkańców wsi wskaźnik ten przybierał w okresie omawianym ostatnich stu lat wartość od 1,6 do 0,6, (rys. 13) i byl w latach pięćdziesiątych prawie dwa razy większy ni w mieście, jednak obecnie wartości te s̄ niemal jednakowe (miasto 0,638, wieś 0,674). Jest to kolejna miara, ktora potwierdza fakt unifikacji wzorców reprodukcji dla kobiet bez wzglodu na ich miejsce zamieszkania.

Rys. 13.

Współczynniki reprodukcji populacji wiejskiej i jej dynamiki demograficznej¹³

Źródło: oprac. własne na podstawie danych z Małego Rocznika Statystycznego 1939; Rocznika Demograficznego 1981; Rocznika Demograficznego 2017.

¹³ Współczynnik dynamiki demograficznej wyraza stosunek liczby urodzeń w badanym roku do liczby zgonów w tymże roku. Jest on niezależny od bezwzględnej wartości składników przyrostu naturalnego, zależy natomiast od ich wzajemnych proporcji.

Zestawione dane ujawniają także, że w latach pięćdziesiątych warunki reprodukcji ludności wiejskiej sprzyjały jej szybkiemu wzrostowi, co można łączyć z końcem drugiej i początkiem trzeciej fazy przejścia demograficznego (por. rys. 8). W okresie od lat sześćdziesiątych do połowy lat dziewięćdziesiątych społeczność wiejska znajdowała się w trzeciej fazie przejścia demograficznego. Jednocześnie po tym okresie, tj. od połowy lat dziewięćdziesiątych, ma wpisaną tendencję do zawężonej reprodukcji, a więc do zmniejszania się populacji. Piramida wieku dla roku 2016 w jeszcze większym zatem stopniu odpowiada piramidzie regresywnej niż poprzednie, a więc charakteryzuje ją wąska podstawa i relatywnie szeroki wierzchołek.

W trakcie przejścia demograficznego zmienia się także udział różnych grup wieku ludności, przy czym tempo i kierunek tych zmian w poszczególnych fazach przejścia są różne (zob. szerzej Okolski 1990, s. 266). Najważniejsze dotyczą populacji dzieci (grupy 0–15 lat) oraz osób starszych (powyżej 60. roku życia), dlatego na tych dwóch grupach, wyróżnionych według klasyfikacji podziału biologicznego, zostanie skupiona dalsza uwaga.

Najistotniejsze zmiany z punktu widzenia ukształtowanej obecnie struktury ludności wiejskiej wg wieku rozpoczęły się w drugiej fazie przejścia demograficznego (w latach pięćdziesiątych) i trwały przez kilkadziesiąt lat do względnego wygaśnięcia spadku umieralności i rozrodczości (tj. do końca XX w.) – zob. rys. 8. Zmiany w proporcjach trzech podstawowych grup wieku przedstawia tab. 3. Udział dzieci do 15 roku życia zarówno w okresie międzywojennym, jak i zaraz po zakończeniu II wojny światowej wahał się w granicach 35–40%. W trakcie przejścia demograficznego wraz ze spadkiem rozrodczości osiągnął wartość poniżej 30%. Współcześnie obserwuje się stabilizację tego udziału na poziomie poniżej 20%. Przeciwny trend rysuje się dla populacji potencjalnych dziadków. Wzrost udziału osób mających 60 lat i więcej rozpoczyna się wraz z II fazą przejścia demograficznego, a jego tempo jest rosnące tempo jest odwrotnie proporcjonalne do obniżania się rozrodczości. W okresie 100 lat odsetek osób w wieku starszym potraja się, by ostatecznie ustabilizować się na poziomie ponad 20%.

Najbardziej znamienną cechą przekształceń struktury ludności wg wieku jest przejście od „młodej” (charakterystycznej dla społeczeństwa tradycyjnego, tu przedwojennego) do „starej” (charakterystycznej dla społeczeństwa współczesnego) struktury wieku. Nieuchronności spadku umieralności i rozrodczości w procesie modernizacji, warunkujących kształtowanie się struktury wg wieku, powoduje, że również nieuchronny staje się proces starzenia. Stąd też nie może on być traktowany jako fenomen typowy dla niektórych społeczeństw, lecz

jako zjawisko powszechnie, obejmujące kolejno każdą populację. Pod wieloma względami proces ten jest wynikiem rozwoju społeczno-gospodarczego, tak dalece, jak demograficzne czynniki leżące u podstaw tego procesu (spadek umieralności i rozrodczości) są związane np. z wyższym poziomem wykształcenia, poprawą warunków zdrowotnych czy ogólnie wyższym poziomem życia. Jednocześnie następuje sprzążenie zwrotne, tj. starzenie się populacji wpływa na przebieg rozwoju społeczno-gospodarczego.

Tab. 3.

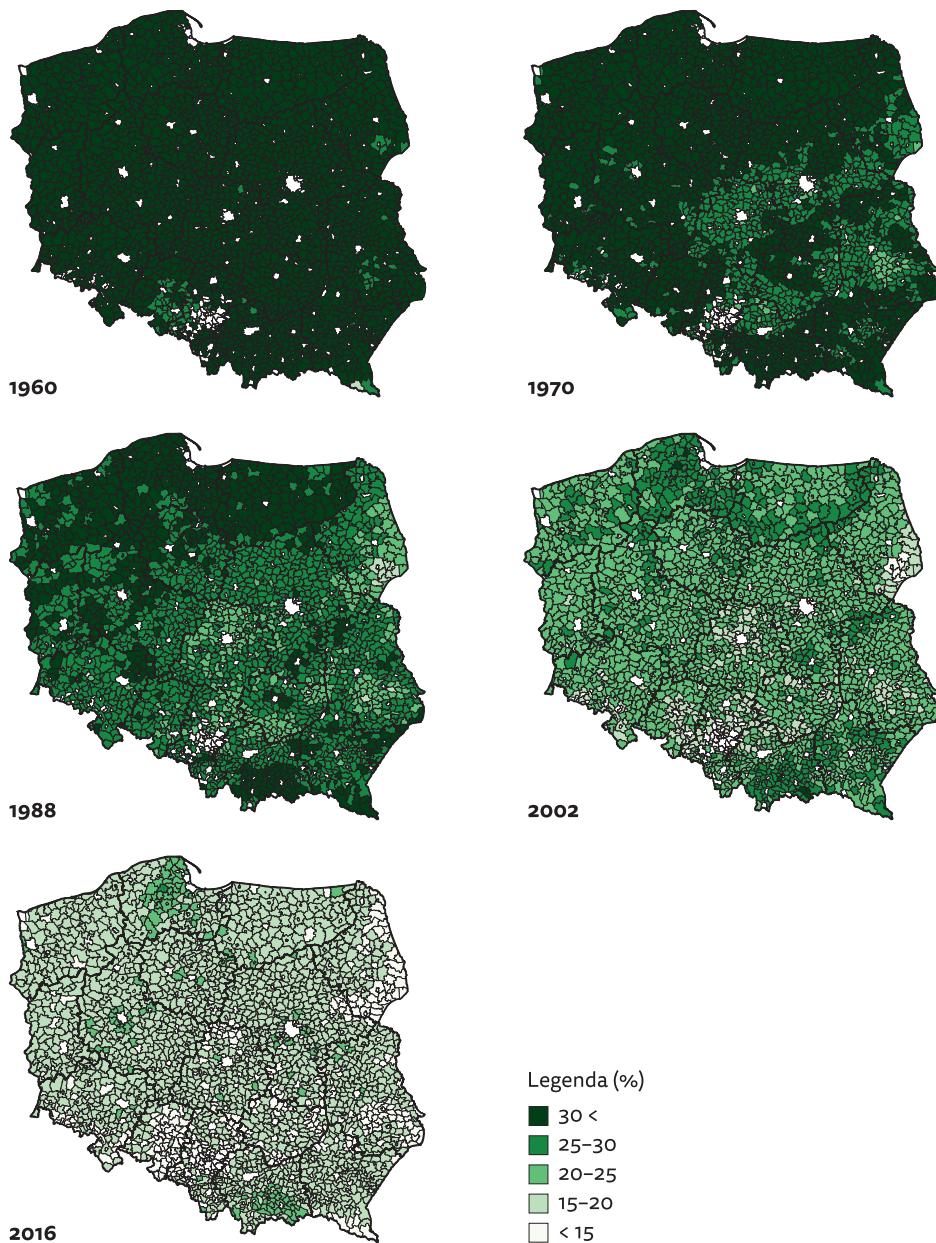
Struktura ludności wiejskiej według grup wieku biologicznego w trakcie przejścia demograficznego

Grupa wiekowa/rok	NSP 1931	NSP 1960	NSP 1970	NSP 1978	NSP 1988	NSP 2002	BDL 2016
Faza przejścia demograficznego (szacunek)	I	II	II	II	III	III	IV
0–15	37,2	37,5	31,9	27,9	28,1	23,0	17,5
16–59	55,0	52,3	53,9	57,0	55,0	59,5	62,0
60 i więcej	7,8	10,2	14,2	15,1	16,9	17,5	20,5

Źródło: oprac. własne na podstawie danych ze spisów powszechnych za lata 1931, 1960, 1970, 1978, 1988, 2002 oraz danych BDL GUS 2016.

Zmiany w strukturze omawianych biologicznych grup wieku są także zróżnicowane przestrzennie. Zróżnicowanie udziału zarówno dzieci, jak i osób starszych w układzie gminnym w latach 1960–2016 przedstawiają rys. 14 i 15. Ich analiza pozwala stwierdzić, że proces przechodzenia do coraz starszej struktury wieku był zjawiskiem powszechnym, obejmującym prawie wszystkie gminy, a przestrzenne różnice dotyczyły głównie intensywności tego procesu, na który przemożny wpływ wywierały przede wszystkim dwa czynniki, oba stymulowane migracjami:

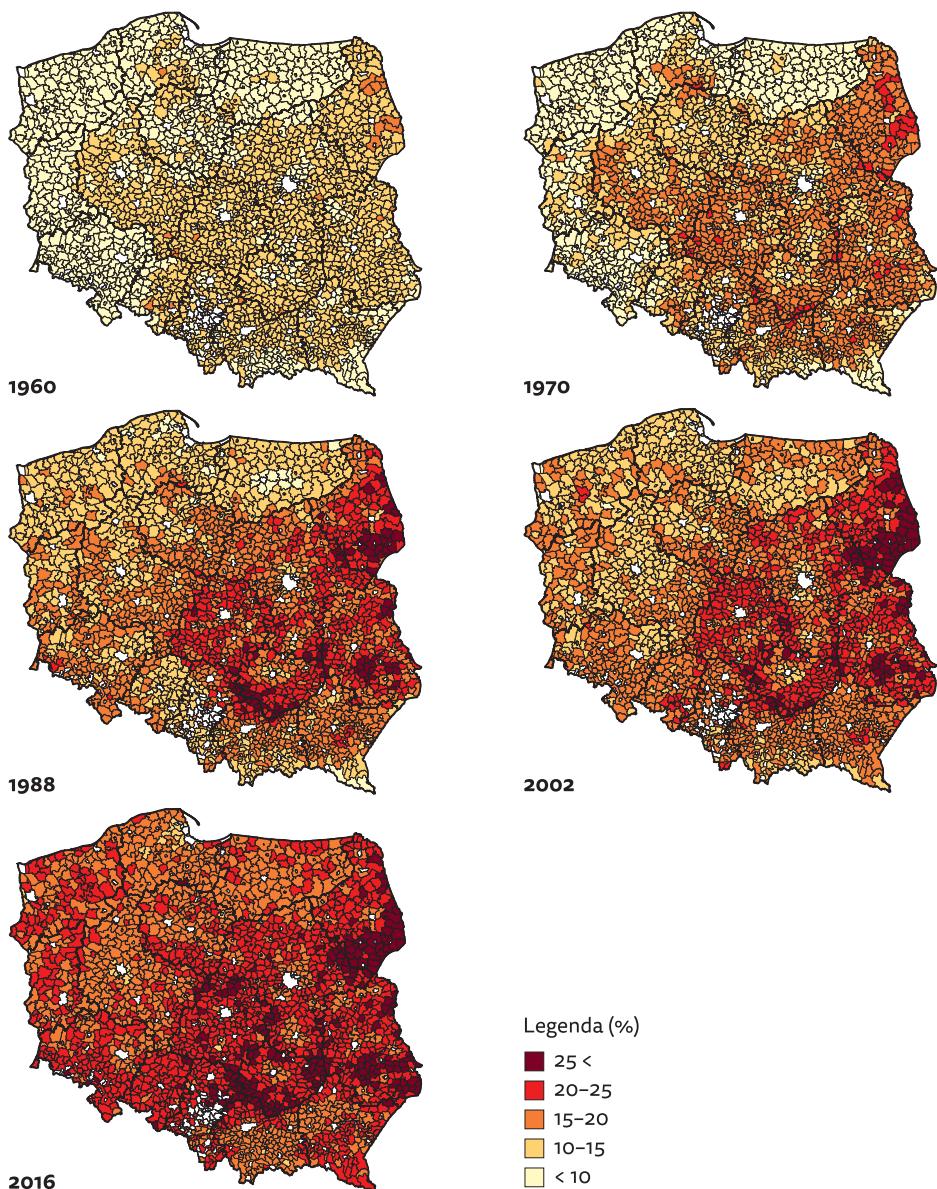
- 1) historyczny, związany z powojennymi przemieszczeniami ludności i w efekcie do dziś widoczną młodszą strukturą wieku mieszkańców Ziemi Zachodnich i Północnych Polski,
- 2) związany z rozwojem dużych miast oraz napływaniem do nich mieszkańców obszarów wiejskich z rejonów odznaczających się wysokim udziałem rolnictwa w strukturze lokalnej gospodarki, a w efekcie intensywnie starzujących się (tj. z tzw. ściany wschodniej – województw podlaskiego i lubelskiego oraz obszarów peryferyjnych województw Polski Centralnej).

Rys. 14.

Zmiany udziału ludności wiejskiej w wieku 0–15 lat w okresie 1960–2016

Źródło: oprac. Ł. Komorowski (IRWiR PAN) na podstawie danych ze spisów powszechnych za lata 1960, 1970, 1988, 2002 oraz danych BDL GUS 2016; dane za lata 1960–2016 prezentowane wg podziału administracyjnego z 2016 r.

Rys. 15.

Zmiany udziału ludności wiejskiej w wieku 60 lat i więcej w okresie 1960–2016

Źródło: oprac. Ł. Komorowski (IRWiR PAN) na podstawie danych ze spisów powszechnych za lata 1960, 1970, 1988, 2002 oraz danych BDL GUS 2016; dane za lata 1960–2016 prezentowane wg podziału administracyjnego z 2016 r.

Analiza implikacji demograficznych procesu starzenia się ludności wiejskiej pozwala również na zidentyfikowanie wielu negatywnych konsekwencji tego procesu. Na przykład wzrost udziału osób starszych powoduje wzrost obciążenia społeczeństwa nie tylko zmniejszeniem udziału ludności aktywnej zawodowo, lecz także rosnącym zapotrzebowaniem na opiekę zdrowotną i społeczną. Doświadczają tych trudności szczególnie te samorządy lokalne, w których wzrost udziału osób starszych współwystępuje z ogólnym spadkiem liczby ludności. Takie obszary wiejskie o cechach depresji demograficznej (depopulacyjne) zidentyfikowane zostały już w latach osiemdziesiątych (badania: Eberhardta 1989 oraz Stasiaka i Horodeńskiego 2005) w Polsce Wschodniej. Doświadczenia kolejnych badań (m.in. Rosner 2012; Rosner, Stanny 2016) wskazują na rosnące trudności położonych tam gmin w zachowaniu odpowiedniego poziomu dostarczania usług publicznych czy dostępności do szeroko pojętej infrastruktury. Ponadto w społeczeństwach utrzymujących się głównie z rolnictwa (gdzie następuje odpływ młodych ludzi do miast) możliwe jest także zmniejszenie społecznej wydajności pracy. Wysoki udział osób starszych¹⁴ w relatywnie mało licznych społecznościach gminnych może stwarzać niebezpieczeństwo zahamowania rozwoju społeczno-gospodarczego, rozumianego jako poprawa jakości życia wszystkich grup społecznych. Z kolei w ujęciu ogólnokrajowym transfer dochodu i innych form pomocy społecznej w kierunku grup starszych może wywołać wątpliwości co do sprawiedliwego podziału dostępnych środków. Aktywne uczestnictwo osób starszych w życiu społecznym i gospodarczym mogłoby zmniejszyć napięcie społeczne wynikające ze starzenia się populacji.

Obecne zróżnicowania regionalne zjawisk demograficznych

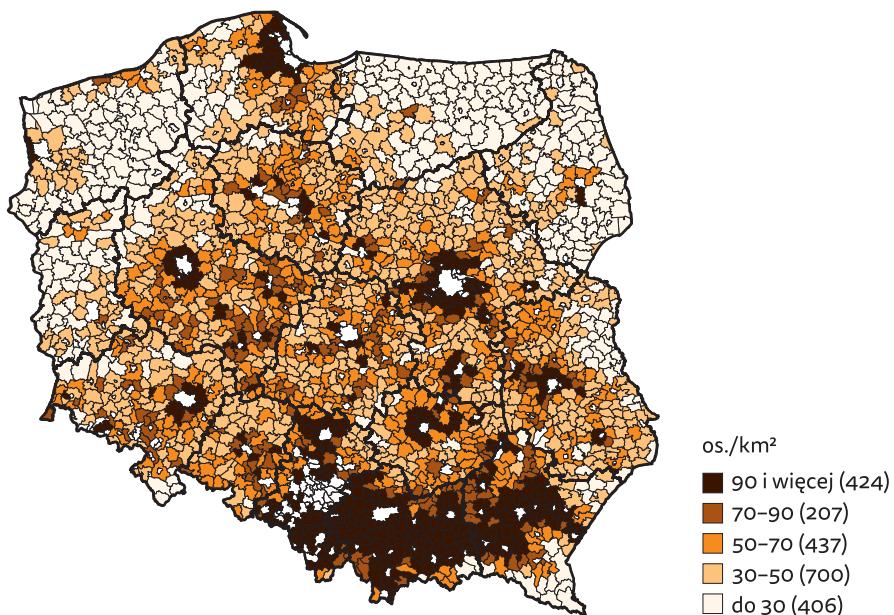
Omawiane tendencje zmian zaludnienia i struktur demograficznych ludności wiejskiej przebiegały z odmienną dynamiką w poszczególnych regionach kraju. Badania ujawniają (m.in. Frenkel, Rosner 1995; Stanny 2013; Rosner, Stanny 2014), że różnice regionalne podporządkowane są dwóm wyróżniającym je kryteriom, z których jedno ma charakter historyczny, drugie wiąże się z położeniem względem ośrodków regionalnych i wyznacza je continuum układu centrum–peryferia.

Kryterium o charakterze historycznym odnosi się głównie do podziału kraju w okresie rozbiorów oraz do efektów przesunięć granic po I wojnie światowej

¹⁴ Powyżej 30% mieszkańców w wieku 60 lat i więcej zanotowano w 25 gminach. Zlokalizowane są one głównie w powiecie hajnowskim na Podlasiu i powiecie krasnostawskim na Lubelszczyźnie.

(tj. Ziemie Dawne, ZZiP). Podział wyznaczany przez położenie względem centrów regionalnych ma swoje źródło w procesach suburbanizacji, a więc związane jest z tzw. fazą życia miast, ale również z różnicą szeroko rozumianych kosztów migracji ze wsi do miast i do obszarów podmiejskich.

Najbardziej ogólną charakterystykę różnic regionalnych pokazuje rozkład przestrzenny gęstości zaludnienia obszarów wiejskich – rys. 16. Jest on wynikiem wielu czynników, w tym tych związanych z siecią osadniczą, procesami migracyjnymi, strukturą gospodarczą itp.

Objaśnienie: w nawiasie podano liczbę gmin w danym przedziale.

Rys. 16.

Gęstość zaludnienia obszarów wiejskich

Źródło: oprac. własne na podstawie Banku Danych Lokalnych 2016.

Najwyższa gęstość zaludnienia obszarów wiejskich, poza pierścieniami wokół dużych miast, występuje na terenach dawnego zaboru austro-węgierskiego. Jest to obszar relatywnie dużych wsi, rozdrobnionego rolnictwa i stosunkowo gęstej sieci lokalnych miast skupiających rynek pracy dla ludności wiejskiej. Rejon ten charakteryzuje relatywnie mały udział w migracjach stałych do miast, rozwiniął się tu natomiast model łączenia pracy w gospodarstwie z pracą poza nim i codziennych, „wahadłowych” dojazdów do pracy.

Ziemie zachodnie i północne, a więc przyłączone do Polski po II wojnie światowej, zasiedlane były przez ludność osadniczą. Sposób zagospodarowywania tych terenów, zwłaszcza model rolnictwa państwowego, nie sprzyjał dużej gęstości zaludnienia. Co więcej, ludność napływową (osadniczą) w przeciwieństwie do tzw. zasiedziały, charakteryzuje się większą łatwością w podejmowaniu decyzji migracyjnych. Te wzgłydy przesądziły o ukształtowaniu się relatywnie niskiej gęstości zaludnienia w tej części kraju.

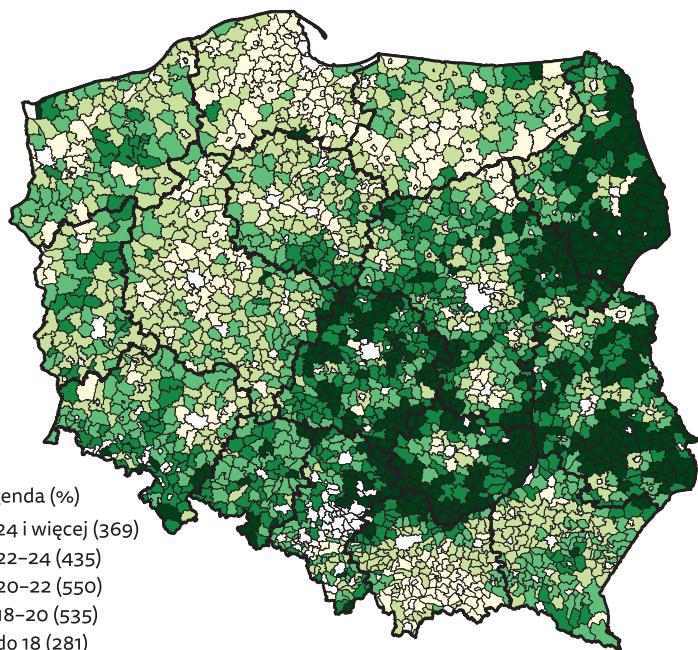
Szczególny charakter ma obszar wzdłuż wschodniej granicy, ciągnący się w przybliżeniu od okolic Suwałk do granicy z dawnym zaborzem austrowęgielskim. Jest to region stary demograficznie (por. rys. 17), słabo zaludniony, o zachwianej proporcji wg płci grup wieku od 20 do ok. 45 lat (występuje tu deficyt kobiet w stosunku do liczby mężczyzn), od wielu lat wypłukiwany z ludzi młodych przez migracje do miast. W literaturze zyskał on nazwę „ściany wschodniej” i przedstawiany jest jako skrajny przykład konsekwencji strukturalnych zjawisk depopulacyjnych w wyniku długotrwałych migracji do miast. Główną przyczyną takiej specyfiki tego obszaru jest bardzo płytki rynek pracy pozarolniczej, skupiony głównie w instytucjach związanych z usługami publicznymi, takimi jak urząd gminy, posterunek policji, ośrodek pomocy społecznej, szkoły, ośrodki zdrowia itp. Jednocześnie w rejonie tym występuje słaba sieć lokalnych ośrodków miejskich, które skupiałyby pozarolnicze miejsca pracy dostępne dla ludności wiejskiej.

Zróżnicowanie przestrzenne starości demograficznej obszarów wiejskich ma swoje źródło w sposobie uczestnictwa poszczególnych regionów w procesach migracyjnych, a zwłaszcza w migracjach między wsią i miastem. Długotrwały, bo sięgający kilkudziesięciu lat odpływ ze wsi na terenach „ściany wschodniej” doprowadził tę część kraju zarówno do niskiej gęstości zaludnienia, jak i do tego, że wśród mieszkańców bardzo wysoki udział mają ludzie w wieku podeszłym. Ale zjawiska depopulacyjne występują nie tylko na tym terenie, z nieco mniejszym nasileniem obserwuje się je także w obszarach peryferyjnych w układzie regionalnym na terenie byłej Kongresówki¹⁵. W efekcie tych procesów są to obszary o największym regresie liczebnym ludności – porównaj rys. 18 (prezentujący zróżnicowanie przestrzenne zmian w liczbie ludności wiejskiej w latach 1960–2016).

Obszar dawnego zaboru austrowęgielskiego, jak już wspomniano, słabo uczestniczył w migracjach do miast – w rezultacie występuje tu zarówno duża gęstość zaludnienia, jak i korzystna struktura demograficzna. Co więcej,

¹⁵ Królestwa Polskiego, które było w jurysdykcji Imperium Rosyjskiego (1815–1918).

w ostatnim okresie obserwuje się w części tego rejonu napływ ludności z miast, motywowany warunkami środowiska naturalnego oraz atrakcyjnym krajobrazem. Jednocześnie struktura sieci osadniczej (duże wsie, średnio ok. trzy razy większe od średniej wielkości wsi w kraju – por. rys. 19) nie dają poczucia odezwania od środowiska społecznego.

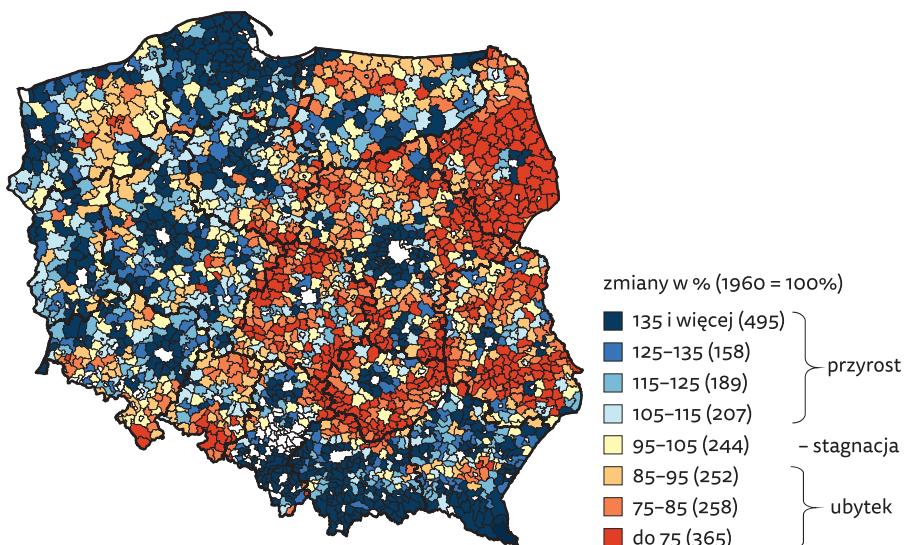
Objaśnienie: w nawiasie podano liczbę gmin w danym przedziale.

Rys. 17.

Zróżnicowanie stopnia zaawansowania procesu starzenia się ludności wiejskiej (% ludności w wieku 60 lat i więcej)

Źródło: oprac. własne na podstawie Banku Danych Lokalnych 2016.

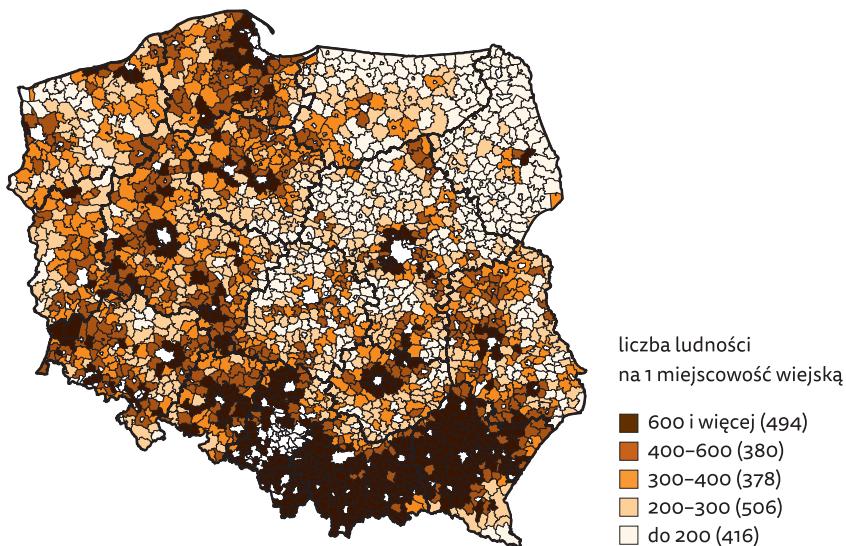
Również relatywnie niski wskaźnik starości, ale przy niższej gęstości zaludnienia, wystąpił w Wielkopolsce. Region ten w słabym stopniu uczestniczył w migracjach ludności do miast, dlatego populacja wiejska była w mniejszym stopniu wypłykiwana z roczników młodych, które swoją prokreację realizowały na miejscu. Obecnie ludność Wielkopolski tworzy największą w kraju sieć dojazdów do pracy (migracji wahadłowych). Specyfika procesów demograficznych w tym regionie łączy się z odmiennym charakterem procesu uwłaszczeniowego, który miał nie tylko przesłanki polityczne, ale również brał pod uwagę kształtowanie struktury gospodarczej na wsi.

Objaśnienie: w nawiasie podano liczbę gmin w danym przedziale.

Rys. 18.
Dynamika liczby ludności w latach 1960–2016

Źródło: oprac. własne na podstawie Banku Danych Lokalnych 2016.

Objaśnienie: w nawiasie podano liczbę gmin w danym przedziale.

Rys. 19.
Średnia wielkość miejscowości w gminie

Źródło: oprac. własne na podstawie Banku Danych Lokalnych 2016.

Podsumowanie

W stuletnim okresie istnienia niepodległego państwa polskiego zachodziły na wsi ważne procesy o charakterze demograficznym. O ile na początku tego okresu ok. 75% ludności stanowili mieszkańcy wsi, o tyle pod koniec już tylko ok. 40%. W okresie powojennym liczba ludności wiejskiej była w przybliżeniu stała i wynosiła ok. 15 mln, mimo stosunkowo wysokiego przyrostu naturalnego. Działo się tak w wyniku migracji ze wsi do miast oraz poprzez przekształcenie się niektórych wsi w miasta w wyniku rozwoju lokalnego (pojawianiu się nowych funkcji).

W przedziale czasowym, o którym mowa, w populacji wiejskiej dokonała się transformacja dotycząca zmian wzorca rozrodczości i umieralności, której przebieg opisuje tzw. przejście demograficzne. Procesy te na wsi dokonywały się z pewnym opóźnieniem w stosunku do obserwowanych dla ludności miejscowości. Najbardziej znamienneą cechą przekształceń struktury ludności wg wieku w tym czasie jest przejście od „młodej” (charakterystycznej dla społeczeństwa tradycyjnego) do „starej” (charakterystycznej dla społeczeństwa nowoczesnego) struktury wieku. Zmiany struktur rzeczywistych odnotowanych dla populacji wiejskiej potwierdzają ewolucję zgodną ze schematem stworzonym na podstawie struktur modelowych, a także fakt oraz skalę procesu przejścia demograficznego. Oznacza to, że dzisiaj mieszkańcy wsi pod względem szeregu elementów wchodzących w skład pojęcia „jakość życia” znaczowo przybliżyli się do wzorca charakterystycznego dla społeczeństw krajów wysoko rozwiniętych, aniżeli miało to miejsce sto lat wcześniej. Nie dokonało się to jednak bez konieczności poniesienia kosztów, których można upatrywać w strukturze demograficznej charakterystycznej dla modelu społeczeństwa nowoczesnego (starzejącego się), a także w silnym zróżnicowaniu przestrzennym stopnia zaawansowania omawianych procesów.

Bibliografia

- Balicki J., Frątczak E., Nam Ch. (2003). Przemiany ludnościowe. Fakty – interpretacje – opinie, t. 1. *Mechanizmy przemian ludnościowych. Globalna polityka ludnościowa*. Warszawa: UKSW.
- Bednarski H. (red.) (1984). *Rodzina wiejska a struktura społeczna wsi. Wybrane zagadnienia*. Bydgoszcz: Pomorze.
- Borzymińska Z., Żebrowski R. (red.) (2003). *Polski Słownik Judaistyczny: dzieje, kultura, religia, ludzie*, t. 2. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Dane niepublikowane spisów powszechnych za lata 1931, 1950, 1960, 1970, 1978, 1988, 2002 udostępnione przez GUS na potrzeby realizowanego projektu – 20 kwietnia 2018.
- Definicje podstawowych pojęć z zakresu demografii (1979). Warszawa: GUS.
- Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 roku. *Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność* (1938). Warszawa: GUS.
- Eberhardt P. (1989). *Regiony wyludniające się w Polsce*. Prace Geograficzne nr 148, Warszawa: IGiPZ PAN.
- Frenkel I. (2003). *Ludność, zatrudnienie i bezrobocie na wsi. Dekada przemian*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Frenkel I., Rosner A. (red.) (1995). *Atlas demograficzny i społeczno-zawodowy obszarów wiejskich w Polsce* Warszawa: IRWiR PAN i Polskie Towarzystwo Demograficzne.
- Gawryszewski A. (2005). *Ludność Polski w XX wieku*. Seria: Monografie, nr 5. Warszawa: IGiPZ PAN.
- Grabowska-Lusińska I., Okólski M. (2008). *Migracja z Polski po 1 maja 2004 r.: jej intensywność i kierunki geograficzne oraz alokacja migrantów na rynkach pracy krajów Unii Europejskiej*. Warszawa: Centre of Migration Research.
- Holzer J.Z. (1999). *Demografia*. Warszawa: PWE.
- Kaa D.J. van de (1987). Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42 (1), 3–24.
- Kaa D.J. van de (2003). The idea of a second demographic transition in industrialized countries. *The Japanese Journal of Population*, 1(1), http://www.ipss.go.jp/webj-ad/WebJournal.files/population/2003_4/Kaa.pdf.
- Knothe M. (1995). Kobieta w społeczności wiejskiej na przełomie XIX i XX wieku (na przykładzie parafii Zaborów w Galicji). W: A. Żarnowska, A. Szwarc (red.), *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, IH UW.
- Kotowska I.E. (1999). Przemiany demograficzne w Polsce w Latach 90. w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego. *Monografie i Opracowania* nr 461. Warszawa: SGH.
- Kuklo C., Łukasiewicz J., Leszczyńska C. (2014). *Historia Polski w liczbach*, 3 (3). Polska w Europie. Warszawa: GUS.
- Kurek S., Lange M. (2013). *Zmiany zachowań prokreacyjnych w Polsce w ujęciu przestrzennym*. Prace Monograficzne nr 658. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczego w Krakowie.

- Kwilecki A. (1963). Mniejszości narodowe w Polsce Ludowej. *Kultura i Społeczeństwo*, 4, 96.
- Kwilecki A. (1982). Ruchy migracyjne ludności w Polsce Ludowej. Stan i potrzeby badań. W: *Z pogranicza problematyki narodowej i międzynarodowej. Studia i szkice*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lesthaeghe R. (1991). The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation. Interuniversity Programme in Demography, Working Paper, No. 2, Brussels: Vrije Universiteit.
- Marciniak G. (2000). Model dzietności współczesnej polskiej rodziny. W: M. Kucharska-Ciesielska (red.), *Uwarunkowania zachowań prokreacyjnych rodzin polskich*, Warszawa: GUS.
- Okólski M. (red.) (1990). *Teoria przejścia demograficznego*. Warszawa: PWE.
- Okólski M. (2005). *Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 IX 1921 roku. *Mieszkania – ludność – stosunki zawodowe. Tablice państwowie* (1927). Warszawa: GUS.
- Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski, lata 1990–1999 (2000). Warszawa: GUS.
- Ravenstein E.G. (1885). The laws of migration. *Journal of the Statistical Society of London*, 48.
- Rocznik Demograficzny 1945–1966. Warszawa: GUS.
- Rocznik Demograficzny 1967/1968. Warszawa: GUS.
- Roczniki demograficzne za lata 1971–2017. Warszawa: GUS.
- Roczniki statystyczne Polski za lata 1947–1950. Warszawa: GUS.
- Roczniki statystyczne za lata 1955, 1958–2017. Warszawa: GUS.
- Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/1921. Warszawa: GUS.
- Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1927. Warszawa: GUS.
- Rosner A. (1991). *Migracje wieś-miasto a przepływy między typami gospodarstw domowych ludności wiejskiej*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Rosner A. (2012). *Zmiany rozkładu przestrzennego zaludnienia obszarów wiejskich. Wiejskie obszary zmniejszające zaludnienie i koncentrujące ludność wiejską*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Rosner A., Stanny M. (2014). *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap I. Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w 2010 roku*. Warszawa: Fundacja EFRWP i IRWiR PAN.
- Rosset E., Billig W. (1987). *Studia nad teoriami ludnościowymi*. Warszawa: SGPiS, Instytut Statystyki i Demografii.
- Sakson A. (2004). Migracje w XX wieku. W: M. Salomon, J. Strzelczyk (red.), *Wędrownica i etnogeneza w starożytności i w średniowieczu*. Kraków: Wydawnictwo UJ, <http://mighealth.net/pl/images/b/b4/Sakson.pdf> [dostęp: 8.08.2017].
- Stanny M. (1997). Wybrane elementy form życia społeczno-kulturalnego mniejszości narodowych w Polsce w latach 1945–1995. *Rocznik Koszaliński*, 27, 171–186.
- Stanny M. (2013). *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich*. Warszawa: IRWiR PAN.

- Stasiak A., Horodeński R. (2005). *Przestrzenne aspekty rozwoju wsi polskiej z uwzględnieniem obszarów depresji społeczno-gospodarczej*. Warszawa: Studia KPZK PAN, 115.
- Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2012–2013 (2013). Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa: GUS.
- Szukalski P. (2015). Przestrzenne zróżnicowanie dzietności w Polsce. *Wiadomości Statystyczne*, 4.
- Tomaszewski J. (1991). *Mniejszości narodowe w Polsce w XX wieku*. Warszawa: Editions Spotkania.
- Zamojski J.E. (1999). Migracje po II wojnie światowej. W: *Migracje 1945–1995. Migracje i społeczeństwo*, t. 3. Warszawa.
- Zatoński W.A., Jha P. (2000). *Demokracja jest zdrowsza: cud zdrowotny nad Wisłą*. Warszawa: Centrum Onkologii – Instytut.
- Zdrojewski E.Z. (2000). *Wpływ migracji definitywnych na przyrost rzeczywisty zmian struktur ludności w Polsce w latach 1975–1996*. Koszalin: Politechnika Koszalińska.